

БРАНИМИР Љ. ДАКИЋ

ПРИВРЕДНО-ГЕОГРАФСКА КАРАКТЕРИСТИКА СЛИВА РАВАНИЦЕ*

I ПОЛОЖАЈ И ГРАНИЦЕ

Слив Раванице се налази у средњем току слива Велике Мораве, са њене десне стране. Највиша тачка овога слива је Балван (737 м), на источној страни слива, а најнижа је ушће Раванице (118 м). Тако се овај слив налази између планинско-сточарске области на истоку и ниске ратарске области на западу. Он је широко отворен на западу према долини Велике Мораве, а на истоку је затворен Кучајским Планинама. Осим тога, област овога слива има повољан положај у односу на области суседних сливова. Угаљ ресавских рудника, који се налазе на си, транспортује се преко ове области те она у том случају има транзитни карактер. Исто тако добра је веза и са фабриком цемента у Поповцу на ји. (слив Црнице). Ова област има и добар саобраћајни положај, поред главног моравско-вардарског пута, који пролази њеним западним ивичним делом, она је везана путевима прве класе са областима на си. (слив Ресаве) и ји. (слив Црнице).

Северну границу овога слива чини развође између притока Раванице с једне, и притока Ресаве с друге стране. Источну границу чини планина Кучај, јужну, развође између притока Раванице и притока Црнице, а западну Велика Морава. Ове границе заклапају површину од 156 км², на којој се налазе ових шест насеља: Батинац, Стубица, Сење, Иванковац, Паљане и Бигреница. Рударско насеље Сењски Рудник, угледно пољопривредно добро Добричево и градско насеље, индустријски центар ове области, Ђуприја. Атари ових насеља заузимају веће површине и они залазе и у области суседних сливова. Тако укупна површина атара износи 244 км².

II ФИЗИЧКО-ГЕОГРАФСКЕ ОСОБИНЕ

Рељеф и геолошка грађа. — У прегледу распрострањења геолошких наслага почев од Велике Мораве према и., тј. од з. према и. прво долази зона алувијума равни Велике Мораве,

* Теренска проучавања вршена су лета 1950 г. а допуњена 1951 год.

која иде од Велике Мораве па према и. до линије Селиште—Лудо Поље — Ордиште и западна падина Везировог Брда. У овој зони се налази град Ћуприја. Затим највећу површину заузима зона плиоцених наслага (песак, глина, агломерат), која се простире од алувијалне равни, па према и. до линије Краљево Поље—Крвајичко Брдо—Велики Раван—Ђула. Ова зона обухвата насеља: Иванковац, Паљане, Сење, Стубица, Батинац и Догбричево. За овом зоном долази зона слатководног олигоцена (пескови, пешчари и лапорци) која се простире на истоку до линије Стара Бигреница—Сење—Дуговица—Мали Церовац. Од ове линије даље према и. долази зона баремског кречњака, која је даље на истоку ограничена линијом Бостава—Грабар—Вавило. На крају долази зона пермског црвеног пешчара која иде до крајње границе слива. У овој зони се налази олигоценни басен Сењског Рудника са истоименим насељем. Како је село Бигреница насеље разбијеног типа, то се атар овога села протеже од зоне олигоценних наслага на з. па све до зоне црвеног пешчара на и. тј. до крајње границе слива.

У целини рељеф ове области овако изгледа: од Велике Мораве па све до кречњачке зоне на и. (до линије Стара Бигреница—Сење—Дуговица—Мали Церовац), налази се ниско терцијерно побрђе, испресецано долинама Раванице и њених притока. Висина овог дела области се креће од 118 до 350 м, тј. његова се висина благо повећава према истоку. Код кречњачке зоне се јавља отсек, а затим настаје стрмије земљиште према истоку. Тако тај део слива од поменуто линије па до источне границе, тј. до Балвана има висину од 350—737 м.

Клима. — У климатском погледу ова се област карактерише релативно довољном количином атмосферског талога и знатном разликом у температури између лета и зиме, као и релативно високом температуром за време вегетационе пероде. По подацима метеоролошке станице у Ћуприји кретање температуре у току године (за период од 6 год.) види се из ових таблица:

Највеће средње месечне температуре ваздуха:

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
4.0	5.9	10.5	17.9	22.8	25.7	29.3	29.9	25.6	17.6	10.8	5.7

Најмање средње месечне температуре ваздуха:

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
-2.8	-2.3	0.2	6.6	10.7	11.4	14.5	13.7	11.4	6.5	2.6	-10.9

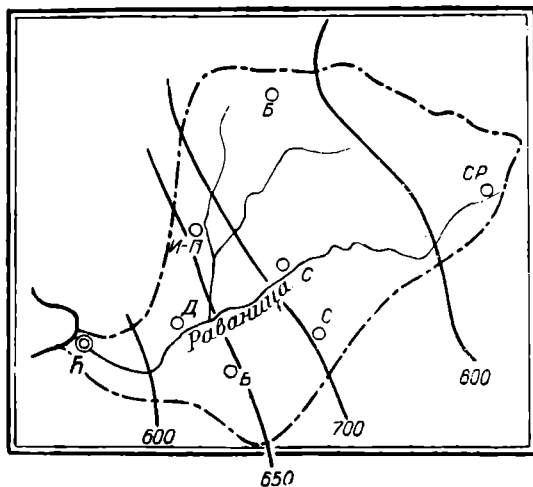
Средње месечне температуре ваздуха:

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
0.4	1.6	4.7	12.7	16.7	19.6	22.3	22.0	18.1	11.6	6.4	1.7

Вегетациони период почиње већ у првој половини марта. Из горе изнетих табела запажа се да су температуре ваздуха врло повољне за развој и сазревање разног културног биља (разне врсте житарица, повртарских култура итд.). Најсувљи месеци су друга половина јула, август и прва половина септембра, а највише температуре су јула и августа.

Велику штету усевима наносе мразеви, рани јесењи и позни пролећни. Просечно јављање позних пролећних мразева је око 25—30 марта, а раних јесењих око 8—15 новембра.

Атмосферски талог најчешће пада у облику кише. По подацима Савезне управе хидрометеоролошке службе за период од 1924—1940 године (1), на ниском терцијерном земљишту, од Велике Мораве па све до села Сења, падне просечно 590—700 мм атмосферских талоба. Од кречњачке зоне па даље према и до Балвана (си. од Сењског Рудника) падне годишње 700—850 мм талоба. Тако у овој области пада годишње просечно по 713,3 мм талоба (в. ск. 1).

Ск. 1. — Карта падавина

По шестогодишњим подацима метеоролошке станице у Ђуприји годишња количина атмосферских талоба је 591,9 мм. У ниже наведеној табели изнете су средње месечне вредности падавина за поменути период од шест година.

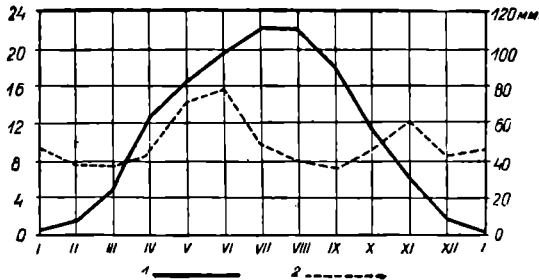
II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Свега	
46,7	38,4	37,9	44,9	71,3	79,5	49,5	39,5	35,4	45,3	60,5	43,0	591,9

Атмосферски талози су правилно распоређени у току вегетационог периода. У ниже наведеној табели изнете су коли-

чине талога које падну у току велетационог периода (за период од 6 год.):

III-IV	V-VI	VII-VIII	IX-X	Свега
82,8	150,8	89,0	80,7	403,3

Слив Раванице се карактерише са два максимума и два минимума талога. Главни максимум пада крајем пролећа и почетком лета (у мају и јуну), а споредни у другој половини јесени, крајем октобра и почетком новембра. Преко лета, за време великих жега, чести су јаки пљусови које прати град. Почетак јесени је сув и топао, а то даје повољне услове за развој воћарства и виноградарства. На климатском дијаграму Ђуприје (в. ск. 2) изнет је однос између температуре ваздуха и количине падавина за сваки месец посебно, а за период од 6 година.

Ск. 2 — Климатски дијаграм Ђуприје
1. температуре; 2. атмосферски талози

Суша у области овога слива погађа усеве на вишем оцеднијем земљишту где је издан дубља. Међутим, много се мање суша одражава у алувијалним равнима, где усеве, поред атмосферске, користе и плићу изданску воду.

Најизразитији је, а уједно и најчешћи ветар „кошава“, који дува у свим годишњим добима, али је ипак најчешћи зими. Доноси суво време, зими чини сметове и омета саобраћај. Осим кошаве, зими дувају још „северац“ и „горњак“. То су хладни ветрови, доносе снег и дувају са с. односно си. У пролеће и лето дува јужни ветар „југо“, доноси лепо време и штетан је за воће, поврће и кукуруз — спрљи их. Преко лета дува и западни ветар који доноси кишу.

Хидрографија. — Дубина издани у сливу Раванице различита је на појединим местима; у алувијалној равни она се креће од 5—8 м. Уопште, у неогеним творевинама издан је на мањој дубини и богатија је водом, док је на местима кретацејских творевина на много већој дубини и креће се од 15—20 м.

Извори Раванице и неких њених притока налазе се у црвеном пешчару. Сем тих извора, од којих настају токови, овај слив има и неколико врела, а два су најјача: једно на излазу из кречњачке зоне у самој долини Раванице, а друго чини извориште Миросаве које се зове Немања. Воду из врела, на излазу из кречњачке зоне у Раваници, користе становници једног дела села Сења и манастира Раванице за пиће и појење стоке.

Главни речни ток ове области је Раваница, чија дужина од изворишта до ушћа износи 26,8 км. Од већих притока, с леве стране прима: Драгијешки, Бестревачки и Буковички Поток, а с десне, Иванковачку Реку са Зубравом и Ваљутком. Ј. Ц в и ј и Ћ је Раваницу поделио на три дела: горњи део или Лунчевица, који се налази у црвеном пешчару, и где су долинске равни и Раванице и њених притока шире а стране блаже; у средњем делу Раваница се пробија кроз кречњачку зону, градећи клисуру дугу око 4,2 км. Дно клисуре је уско, разривено и пуно кречњачких блокова, а стране су стрме; доњи део почиње од села Сења и ту Раваница улази у ниско терцијерно земљиште (2, с. 85—86). У томе делу због смањеног пада, Раваница меандрира све до ушћа. Како су ови седименти меки, долине су широке, а стране благе. Између долина у плиоцијем наслагама, налазе се простране косе блажих облика и скоро једнаких висина.

Само у горњем и доњем делу тока има воде у Раваници преко целе године; у средњем је нема јер понире у клисури: Ујесен, а нарочито упролеће, после јаких киша, Раваница набуја и тада је цело њено корито испуњено водом. За водостај на Раваници има значаја и водостај Велике Мораве. Када је висок водостај на Великој Морави, загађује се Раваница и повишава јој се ниво. Раваница даје Великој Морави 0,75 м³ воде у секунди.

Када Раваница надође услед невремена, нарочито после јаких пролећних киша, излива се и плави више од 50 ха површине. Но она се после поплаве врло брзо повуче, те тако оставља на њивама велике количине муља. Највише од поплава страдају баште са повртарским културама и њиве у алувијалним равнима као и ливаде.

Преко лета вода Раванице и њених притока искоришћује се за вештачко наводњавање поврћа. Тако сељаци из села Сења наводњавају водом из Раванице и издани, свакога лета површину од 20 ха, а у атару Ђуприје, водом из Мораве, Раванице и издани површину од око 200 ха.

Педолошки састав. — Око Велике Мораве, Раванице и њених притока налазе се алувијална земљишта. Ова се земљишта одликују знатном глиновитошћу, те су стога погодна за обраду, а и индустрију (израду цигала и црепа). Алувијална земљишта су најплоднија и ту своју плодност одржавају периодичним

плављењем и наношењем муља. Једина лоша особина им је та што су водоплавна.

Ниско терцијерно побрђе покривено је језерским седиментима, плиоценим и олигоценим. Ови седименти припадају типу смоница. Она је лако подложна деградацији, јер има плитак хумусни слој, који је све плићи уколико је земљиште више (3, с. 1). Иначе ово земљиште је растреситије од алувијалног и издан је дубља. Плодно је, али дуга, макар и добра обрада, утиче на смањење продуктивности, зато што овој смоници, поред хумусних материја, недостаје и креч. Калцификацијом се знатно побољшава њихов квалитет.

У вишим планинским деловима, на и., налази се скелетно земљиште.

Биљни свет. — На основу распореда данашњег биљног покривача можемо издвојити четири зоне, између којих је наступан прелаз: а) алувијална раван — зона влажних култура и ливада у којој се налазе све врсте меког дрвета: врба, топола, јова итд.; б) побрђе покривено језерским седиментима — зона сувљих култура и следећих врста дрвета: багрем, брест, дуд, цер, граб, и храст; в) ниске кречњачке планине — зона пашњака у којој расте шибље, јоргован, шипак, дивља крушка и ретке букве и г) ниске планине од црвеног пешчара — зона шума и пашњака. У овој зони велике површине заузимају букове шуме. У целој области је распрострајена само листопадна вегетација.

III. ДУШТВЕНО-ИСТОРИСКИ РАЗВОЈ

Напред наведени природни услови: умерена клима, нешто оштрија у источном планинском делу, а блажа у западном нижем делу, довољна количина атмосферских талога, који највише падају баш у време вегетационог периода, повољан педолошки састав западног нижег дела, глиновито земљиште у алувијалним равнинама, а простране косе благих облика покривене језерским седиментима, уз то богата лежишта мрког угља у планинским деловима на истоку, дали су могућност за развитак разноврсног привредног живота ове мале области. Тако су природне могућности, на ниском терцијерном земљишту, повољне за развој ратарства. Богатство у пашњацима источног дела повољни су за бављење сточарством, док обе ове привредне гране у заједници са рударством омогућавају појаву и развој индустрије.

Међутим, ти повољни физичко-географски услови нису увек имали исти значај у животу људи. Они су зависно од политичких и друштвених прилика различито користили дате природне услове.

Област овога слива се, уз град Ћуприју први пут помиње од доласка Римљана. На месту данашње Ћуприје, лежао је град

„Ноггеум Margi“ (4, с. 11). Тадашње домаће становништво, које су Римљани покорили, било је келтско и бавило се земљорадњом и сточарством (4, с. 33).

У овом периоду нарочито је била развијена земљорадња, о чему сведоче подаци да је Ноггеум Margi била житница Мораве и у њему су се налазили велики магацини за жито (4, с. 11). Поред земљорадње, и занатство је било јако развијено. У овом граду су се налазиле радионице за израду оружја, којим се снабдевала цела област Горње Мезије (4, с. 11).

У Средњем веку, ову област су населили Словени. На месту римскога града налазило се насеље Равно. Како је то насеље лежало у равници, то су га Словени, због природе самога земљишта назвали Равно. Овим почиње и период феудалног привредног и друштвеног развитка.

Равно је у више махова рушено и обнављано; о њему налазимо помена у крсташким споменицима 1172 године и даље 1183 године. Такође има података да су га разорили Татари почетком 13 века. На основу свега тога може се закључити да је прошлост Равна и ове области била у Средњем веку веома бурна (4, с. 85).

Године 1381 сазидан је манастир Раваница. У повељи дарованој манастиру стоји; да је кнез Лазар поклонио многа села манастиру заједно са земљом, међу којима: Сење, Жировницу и Равно (Ђуприју) и засадио је многе воћњаке и винограде (5, с. 6). Тако је у Средњем веку била развијена земљорадња, сточарство, њахарство и виноградарство (4, с. 159—160).

Године 1459, после коначне пропасти Србије, привредни живот ове области био је у застоју. Становништво напушта ниске, западне делове области и склања се у шуме на истоку, а западне делове насељавају Турци. Убрзо после тога је и ова област зарасла у велику шуму која се задржала све до 19 века, те шуме су пружале повољне услове за развој сточарства.

Доласком Турака настаје војно феудално доба, које је значило назадовање у ратарству а јачање сточарства (6, с. 76). За време турског ропства земља је била власништво султана, а њоме су управљале спахије. Сельаци — раја су је само обрађивали. Има података да се је, у то време у овој области гајио пиринач. Године 1572, забележено је да се код Ђуприје много сејао пиринач (7, с. 193).

Поред спахија у Ђуприји су живели и ерлије (турско становништво) који су се бавили разним занимањима; они су били закупци мензулана, бавили се трговином и разним занатима, које Срби нису смели радити (8, с. 136).

У XVIII и XIX веку почело је велико насељавање ове области из разних крајева. Услед све већег прираштаја становништва, настаје крчење шуме и претварање шумског земљишта

у зиратно. Природну вегетацију почиње да замењује културна, која је бројнијем становништву потребна за живот. Са тим постепено настаје и промена у занимању становништва; сточарство све више потискује земљорадња.

Бољи живот становништва ове области настаје од 1830 и 1833 године, када султани доносе фермане о укидању спахилука и када сељаци постају стварни сопственици оне земље коју обрађују. Највеће површине земљишта и куће биле су у рукама Арнаута, који су се у Ћуприји населили за време јаничара. Исељавање тих Арнаута било је врло споро. Њихова имања и куће кнез Милош је откупљивао и тек је јула месеца 1834 године успео да сасвим исели Арнауте, а њихове куће и имања населили су Срби (8, с. 165). Исте 1834 године, Ћуприја је постала окружно место. Тала је Ћуприја била административно управно средиште за три среза: ресавски, деспотовачки и параћински (9, с. 1130—1131).

У ово доба нарочито нагло почиње да јача трговина и то трговина стоком и пољопривредним производима, а са њом уједно настаје и нови период привредног и друштвеног развика. Временом се сељак све више појављује на тржишту са оним вишком производа, који су некада узимале спахије. Робно-новчана привреда почиње постепено да потискује натуралну привреду.

У овом периоду продирања робно-новчане привреде настају крупне промене. Такве су привредне промене биле јачање земљорадње и трговине, а социјалне, распадање задруга и сиромашење сељака. Те промене доводе и до јачања Ћуприје као градског насеља, управног и привредног средишта, до снажења тржишта, а то је све доводило до потребе за уређењем града и околине. Тако је, у вези са повратком на престо Милоша Обреновића, 25 марта 1859 године створен у Ћуприји фонд за чишћење и регулисање Велике Мораве. Тај фонд је створен од добровољних прилога. У ту сврху било је прикупљено од грађана 49 цесарских дуката, 7 талира и 1.683 гроша. Али до регулације није дошло, јер је кнез 31 октобра 1859 године забранио да се прикупља даљи прилог и наредио да се одустане од регулације и да се улог врати грађанима (10). Месеца октобра 1887 године један инжењер је дао предлог да се регулише река Раваница и да се њен ток промени, с тим, што би се каналом спровела преко данашњег гробља до Мораве. Општински суд у Ћуприји дао је и овлашћење за те радове, али до регулације и овога пута није дошло (10).

Значај Ћуприје, као градског насеља, све је више растао. Још од 1834 године она је стално била седиште округа. Њеном округу је 1890 године био припојен и јагодински срез. Тада је Ћуприја постала административно-управно средиште, а самим тим и привредно за шест срезова (11, с. 233).

Крајем прошлога века почиње продирање капитала, што условљава социјално-економски преображај села. Продирање капитала убрзано је изградњом пруге Београд—Ниш 1884 године. Капитал је убрзао диференцијацију сеоског становништва и створио на једној страни богаташе, а на другој средњаке и сеоску сиротињу. Породична задруга, као носилац старе патријархалне културе, распадала се услед губљења основице за бројно сточарство. Задруге су се врло брзо распадале и поред административних мера, које су предузимане ради сузбијања те појаве још марта месеца 1863 године (10). У периоду капиталистичке привреде земљорадња надјачава сточарство и постаје главна привредна грана.

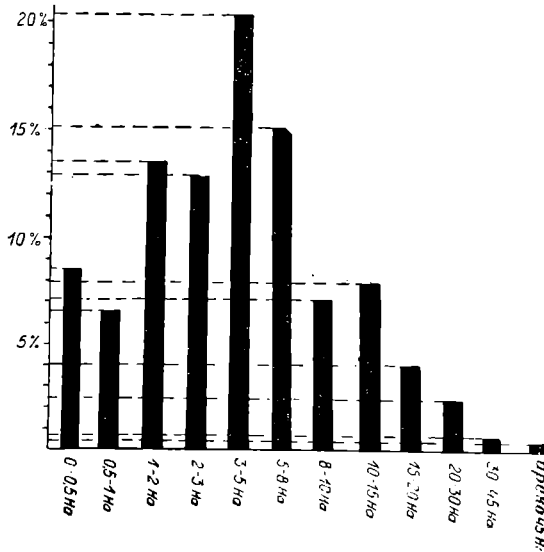
Године 1912 продира страни капитал подиже индустрију шећера у Ђуприји. Индустрија шећера се овде јавља углавном из три разлога: прво зато што је земља било врло плодна, тако да је један хектар давао по 2,5—3 вагона репе. Други разлог је близина угљеног басена — енергетске базе и добра саобраћајна веза са њим, а трећи је капитал. Услед недостатка домаћег капитала индустрију је подигао чешки у заједници са немачким капиталом. Домаћи капитал је, поред страног, брзо растао. После Првог светског рата у Ђуприји су основана три новчана завода: Трговачка банка, Моравска банка и Штедионица Браће Радојковића. Сва ова три завода су свој новац давали сељацима на меницу (зајам), док на привредни развитак или индустрију нису ништа улагали.

Процес раслојавања сеоског становништва и диференцирање поседа су се врло брзо развијали. Диференцирање поседа настало је из више разлога, а један од главних је распадање породичних задруга деобом, давањем земље у мраз и продајом имања ради отплате дугова. Овај процес је капитал убрзао, те су тако између два светска рата, сељачка газдинства била подељена на ситан, мали, средњи и велики посед.

По статистичким подацима из 1948 године, област овога слива има 2.645 сељачких газдинстава. Од тога данас на ситан посед од 0 до 2 ха отпада 756 или 28,58%, на мали посед од 2 до 5 ха — 892 или 33,72%, на средњи од 5 до 10 ха — 587 или 22,19% и на велики преко 10 ха — 410 или 15,50%. Однос величине поседа у хектарима најбоље се види на ниже наведеном графичком приказу (в. ск. 3):

Из ове скице се види да су ситан и мали посед најбројнији и на њих отпада скоро 62%. Исто тако пада у очи и сасвим ситан посед од 0-0,50 ха на који отпада 8,54%. Треба имати у виду да у ову групу спадају и она газдинства којима је земљорадња споредно занимање, а то су занатлије, железничари, чиновници и други грађани разних професија. Но и поред тога мали посед је најбројнији. Тај однос између поседа није много изменила ни аграрна реформа 1945 године. У самој Ђуприји је било 124 безе-

мљаша којима је подељено 132 ха земље; они су раније обрађивали туђу земљу у наполици. Осим ових, земље су добили и они који су имали већ своју земљу и то 1—2 ха, а на трећем месту

Ск. 3 — Однос величина посед у хектарима

су били они, који су имали посед од 2 ха.; ови последњи добијали су најмање — од 0,50 до 1 ха. Иначе у целом срезу раваничком пало је под ударом аграра и подељено је 678 ха и 78 ари обрадиве земље и 193 ха и 92 ара шуме. Поред овога манастиру Раваници одузето је аграром 800 ха, од тога је 200 ха ливаде уступљено државном добру Добричеву, а остале површине, махом под шумом, припале су држави.

Становништво. — Пре доласка Римљана, ову област насељавало је келтско становништво. У Средњем веку овде су се на место келтског становништва населили Словени. После коначне пропасти Србије 1459 године Ђуприју и слив Раванице насељавају Турци. У XVII и XVIII веку врши се насељавање источних планинских делова ове области. ови насељеници су били Румуни (Унгуреани = планинци) (8, с. 91). И данас су села Батинац и Бигреница насељена искључиво тим становништвом — Влазима.

За време дахиског режима у Ђуприји се насељавају Арнаути, који су били најгори зулумџари међу Турцима, гори и од самих јаничара. Од њих није имало мира не само малобројно српско становништво, већ и турско, нарочито ерлије (занатлије

и трговци). Насељавање је било споро и дуго је трајало па се продужило и за време кнеза Милоша. „28 јануара 1821 године, пише из Свилајнца Милосав Здравковић кнезу Милошу, „да се многи Арнаути из Голака (крај у топличком округу) у Ћуприју насељавају“. Ћуприски Турци — ерлије, бојећи се од њих, писали су везиру у Београд да их од њих ослободи, а у исто време су молили и кнеза Милоша да пише везиру да их овај протера из Ћуприје“. Кнез Милош је 22 априла 1822 године одговорио Милосаву Здравковићу и поручио му: да овај извести ћуприске ерлије, које се жале на Арнауте, да ће се постарати да им се помогне. Кнез Милош је стално настојао да исели Арнауте из Ћуприје, а нарочито после доношења фермана 1833 године. Тек јула месеца 1834 године исељени су сви Арнаути из Ћуприје. Неки су отишли у Ниш, а неки у Арбанију (8, с. 164-168).

У XIX веку је ову област насељавало становништво из разних крајева. Највише је било тимочко-браничевског становништва, затим становништва из јужноморавских и вардарских области, потом са Косова и Метохије и призренске области, а најмање је било динарских досељеника и шопског или торлачког становништва (12).

Године 1827, пише Јоаким Вујић, Ћуприја је имала 237 кућа са 1.500 становника и била је насељена Турцима, Арнаутима и Циганима са врло мало Срба. Имала је школу са пет ђака и једним учитељем (13, с. 124-125).

Средином XIX века пресељени су у Ћуприју становници „из Жировнице, села које је лежало поред Мораве на западу, и из Мућаве и Мрчевца, села која су лежала на истоку“ (14, с. 48). Исто тако, крајем XIX века у југоисточном делу града Ћуприје насељени су Сремци и Банаћани „како би у овом крају подигли начин обрађивања земљишта“ (14, с. 48). Тако данас овај део града има Сремску и Банатску Малу.

Крајем XIX врши се насељавање ове области Црногорцима, већином из Мораче. И данас у селу Стубици има људи који знају одакле су се њихови очеви доселили. После подизања фабрике шећера, коју су подигли Чеси, населио се у Ћуприји изванредан број Чеха — мајстора са својим породицама. После Октобарске револуције мали број Руса — емиграната населио се у Ћуприји.

У овој области намножавање становништва вршило се насељавањем и прираштајем. С обзиром на повољне услове за живот, овај је био знатан. На ниже наведеној табели приказан је прираштај становништва за последњих 80 година, а за свако насеље посебно (15, 16).

Као што се из горње табеле види, у периоду од 1866 до 1910 године број становника је порастао за 6.882. Апсолутни годишњи прираштај био је 156,43 становника, изражено у процентима 2,27%. Тако велики прираштај био је могућ из тог разлога, што је ова област имала повољне услове за живот, те се ради тога

вршило стално досељавање са стране. Међутим, у периоду од 1910 до 1948 године, иако је тај период краћи од претходног, прираштај је готово исти и износи 6.044 становника. Апсолутни го-

Место	1866		1910		1948	
	кућа	становн.	кућа	становн.	кућа	становн.
Ђуприја	529	2.439	846	5.356	2.932	9.609
Батинац	96	567	186	1.025	217	1.252
Бигреница	208	1.324	397	2.160	430	2.192
Стубица	108	658	214	1.360	374	2.065
Сење	160	864	288	1.682	431	2.000
Сењ. Рудник	—	—	128	783	438	942
Иван. Паљане	100	555	152	923	225	1.273
Свега	1.201	6.407	2.201	13.289	5.047	19.333

дишњи прираштај је у овом другом периоду нешто већи и износи 159,05 становника, изражено у процентима 2,63%. Прираштај у селима, у овом другом периоду није био тако велики као што је то случај у Ђуприји, где се врши насељавање због рада у индустрији. Насељавање нових становника још увек се врши и то у Сењском Руднику и Ђуприји. У Ђуприју се досељавају највише Црногравци, и то поглавито као зидари и циглари; извештан проценат од њих се и стално населио у граду.

Густина насељености се временом мењала и повећавала. Тако је у 1866 години на 1 км² долазило 26,25 становника, у 1910 години тај број се попео на 54,46, а у 1948 години на 79,23 становника.

Како је област овога слива највећим делом земљорадничка, то је и становништво махом земљорадничко. Становништво Сењског Рудника је искључиво радничко, а Ђуприје земљорадничко, радничко и чиновничко. Сењски Рудник има 942 становника, а остала насеља 18.391 становника, од тога је за рад и привређивање (од 14–60 година) способно 12.092. Активног радног становништва има: пољопривредника 7.730 или 63,92%, радника и ученика у привреди 1.678 или 13,87%, службеника и намештеника 1.477 или 12,21%, занатлија 265 или 2,19%, трговаца 97 или 0,80%, пензионера 249 или 2,05% и осталих 596 или 4,92%.

IV. ПРИВРЕДА

Привредне гране које су данас заступљене нису се подједнако развијале. Као што смо напред видели, људи су дате природне услове различито користили у свом друштвено-историском развоју. Тако и имамо да је појава једне привредне гране утицала на повољан развој или опадање друге, а то је све у тесној вези са природним и друштвеним условима.

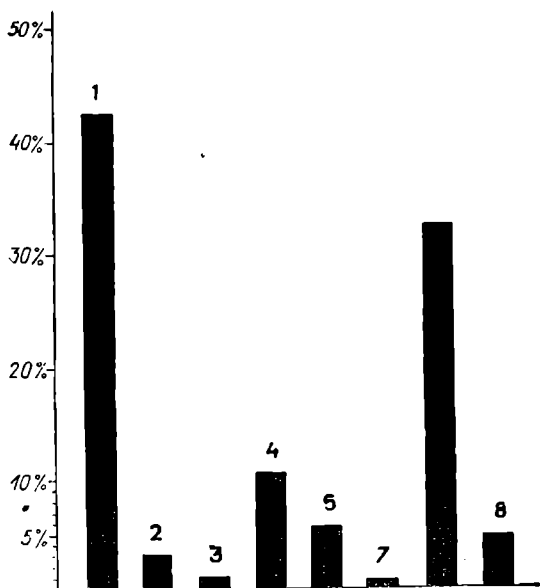
Данас су природни услови у западном делу области на ниском терцијерном земљишту повољно искоришћени за ратарство, док је богатство у добрим пашњацима, у источном делу области, на планинском земљишту повољно искоришћено за сточарство. Поред тога, рудно богатство у источном делу у заједници са ратарством западног дела области потпомогло је и развој индустрије.

Ова област је, с обзиром на напред изнете природне услове, у основи пољопривредна, те се и највећи број становника бави пољопривредом, па ћемо зато најпре изложити пољопривредну производњу.

Пољопривреда

Пољопривредну производњу изложићемо по гранама пољопривреде, чији је распоред у тесној вези са структуром атара, а какав је распоред пољопривредних површина види се из следећег прегледа (в. ск. 4):

оранице	воћњаци	виногради	ливаде
10.395 (42,20%)	749 (3,07%)	256 (1,04%)	2.507 (10,27%)
пашњаци	трстици	шуме	неплодно
1.375 (5,63%)	31 (0,12%)	7.944 (32,56%)	1.136 (4,65%)

Ск. 4 — Однос појединих пољопривредних површина у %
1. оранице; 2. воћњаци; 3. виногради; 4. ливаде; 5. пашњаци;
6. трстици; 7. шуме; 8. неплодне

Као што се види највеће површине заузимају оранице, затим шуме, ливаде, пашњаци, неплодно, воћњаци, виногради и на крају долазе трстници и баре.

Ратарство. — Педолошки састав земљишта, као и клима врло су повољни за успевање разног културног биља; ово се нарочито односи на ниже западне делове области.

Као што смо напред видели, ратарство је било развијено још за време Римљана. Тада су се у Ћуприји (Hortum Margi) налазили магацини за жито, и она је била житница Мораве (4, с. 11).

У Средњем веку ратарство је такође било развијено. Земља је тада била власништво манастира, а обрађивали су је сељаци. После коначне пропасти Србије (1459 год.) сточарство је било главна привредна грана а ратарство споредна. Тада су власници земље биле спахије чије се седиште налазило у Ћуприји, а обрађивали су је сељаци „раја“.

Повољније прилике за напредовање ратарства наступиле су од доношења фермана 1833 године. Тада се утиру путеви капиталистичком начину привређивања са чиме упоредо расте крчење шуме и претварање шумског у обрадиво зиратно земљиште. Године 1867 у целом сливу било је 1.485 ха обрадиве површине (15). На 100 становника тада је долазило по 23,1 ха. Од култура највише су се сејале кукуруз и пшеница и смењивале се у двојном плодореду. Обрада се вршила традиционално, а крчевине су биле врло плодна земљишта, те су културе на њима, и без нарочите обраде, добро успевале. Поред житарица, сејала се и конопља, јер су њоме подмириване све потребе у сукну и вешу, пошто није било довољно текстилне робе.

Временом је ратарство постало опет главна привредна грана. Тако је, по статистичком попису из 1904 године, у области овога слива било 7.674 ха обрадиве површине (17). На 100 становника тада је долазило по 57,74 ха. Од 1912 године, с обзиром да се тада подиже фабрика шећера у Ћуприји, почиње се са увођењем нових култура, пре свега шећерне репе. Како је земљиште било повољно за гајење, репа је врло добро успевала и њу је откупљивала фабрика шећера. Поред репе, гајио се и пиварски јечам и њега је откупљивала пивара у Јагодини (Светозареву). Године 1922 премештена је нижа пољопривредна школа из Душановца, код Скопља, у Ћуприју, а и државно добро Добричево је почело већу пажњу да поклања ратарству. Добричево је било станица за оплемењивање култура и за приплод стоке. Исту улогу је имала и нижа пољопривредна школа. У школу, на четворогодишње школовање, долазио је сељачки подмладак из читаве наше земље. Уочи Другог светског рата државно добро Добричево почело је да гаји ризинус.

Данас је ратарство главна пољопривредна грана. Највеће површине слива заузимају оранице. Под ораницом се налази

укупно 10.395 ха. На 100 становника долази по 53,76 ха, а на једног пољопривредног становника по 1,008 ха. Ратарство је развијено и на мање повољним земљиштима, која су више погодна за воћарство и виноградарство (на падинама Везировог Брда, десна страна Иванковачке Реке итд.), због тога што је област аграрно пренасељена, а поседе су мали, те се сељак ради тога борио да сваку стопу земље изоре, како би имао вишак житарица за тржиште.

Технички ниво обраде земље није на завидној висини. Тек у новије време земљорадници почињу примењивати, у мањим размерама, савремена оруђа. Поклања се већа пажња одржавању плодности земље, путем сталног ђубрења и плодореда. Највише се и најчешће употребљава обично стајско ђубре, а у мањим количинама и вештачко. Примена вештачког ђубрива је за сада врло мала, прво зато што сељаци не знају да га употребљавају, а друго, што мања сељачка газдинства нису у стању да га купују због високих цена.

Запрежна снага је поглавито кравља, зато што је крива за сиромашнија домаћинства погоднија. Коње, као запрежну снагу, има Добричево и поједина имућнија домаћинства у Ђуприји. Потребне пољопривредне справе немају економски слаба сеоска домаћинства, а ретко које богатије домаћинство да има понеку пољопривредну машину. Основне пољопривредне справе: мотику, плуг, дрљачу, копачицу итд. има скоро свако сеоско домаћинство. Изузетак чини угледно добро Добричево, које је и пре рата имало своју машинску станицу са свим потребним машинама за примену модерних агротехничких мера.

У ниже наведеној табели изнет је број појединих алатки за обраду земље за свако насеље посебно:

Место	кола	плугова	дрљача	сејалица	жетелица	вршалица	трактора
Ђуприја са Добричевом	500	455	455	20	12	5	8
Батинац	230	214	214	3	1	1	1
Стубица	350	339	339	4	—	—	—
Сење	370	348	340	4	—	2	—
Бигреница	400	366	366	5	1	3	—
Иванковац							
Паљане	320	268	268	5	—	—	—
Свега	2.170	1.999	1.982	41	14	11	9

Ако се анализира горња табела запазиће се да ратарство није довољно механизовано. Тако на 5,2 ха оранице долази 1 плуг, и 1 дрљача, на 253,5 ха 1 сејалица, на 742,5 ха 1 жетелица, на 1.155 ха 1 трактор и на 240,45 домаћинстава 1 вршалица. Пада

у очи и веома мали број вршалаца, због чега сеоска газдинства нису у стању да на време оврсту пшеницу, те се услед тога губи у приносу.

Дрвене плугове, ралице, има само село Бигреница, и то само 4 комада, док их у осталим селима нема. Али и те ралице се више не употребљавају. Пољопривредници села Бигренице су у начину обраде земље уопште заостали, у односу на пољопривреднике других села, и обраду врше доста примитивно. Разлог томе је што је село насељено искључиво влашким становништвом, које врло тешко прима новине, а и културно је много заостало. Ово село има, изнад 10 година старости 1.842 становника; од тога неписмених 1.074 или 58,30%.

Најраспрострањене културе житарица су кукуруз и озима пшеница. Кукуруз је, може се рећи, највише цењена култура, јер подмирује све потребе сељака, како у људској тако и у сточној храни. Зато га сељаци највише сеју, па чак и тамо где нема довољно повољних услова за његово успевање. Кукурузу је потребно влажно и плодно земљиште, те стога он најбоље успева у алувијалним равнинама Велике Мораве и Раванице (у деловима атара који носе називе: Тоња, Церница, Змич, Бегина Бара, Брод, Царина итд.). Најраспрострањенија је сорта жути „осмак“, а врло мало има белог тзв. „моравца“. Просечан годишњи принос кукуруза у овом сливу креће се од 1.500-2.000 кг по хектару. Принос је у алвијалним равнинама знатно већи и креће се и до 5.000 кг по хектару, али је зато мањи на сувљем, оцеднијем земљишту, где се креће до 1.000 кг. Са тржишта у Тузпорији годишње се извезе 300-500 вагона кукуруза.

Пшеница заузима сувље терене и више делове земљишта (у деловима атара: Лудо Поље, Ордиште, Мрчевац, Буковички Кључ, Краљево Поље, Падујевац итд.). Она се најчешће смењује у плодореду са кукурузом. Највише су заступљене следеће врсте: банатска црвена пшеница и банкут — бело жито. Ова последња је најбоља, даје највећи принос. Добричево утиче на оплемењавање култура као станица. Сељаци сваке јесени дају своју пшеницу Добричеву, а оно им пак у замену даје најбоље врсте за семе. Просечан годишњи принос по хектару креће се око 1.500 кг. Тржни вишак је мали и постепено опада, јер јачањем рударства, као и повећавањем градског и сеоског становништва расту и потребе исхране. Сеоско становништво троши много мање пшенице за исхрану од градског. У селима се пшеница употребљава у исхрани само у времену од вршидбе до новог кукуруза, иначе се стално једе кукурузни хлеб. То зато, што пшеница има већу цену на тржишту од кукуруза те је сељак радије прода.

Овас сеје углавном Добричево због исхране многобројне стоке, а и за потребе Армије. Иначе се он сеје на оцедном земљишту у деловима атара Старог Брда и Мућаве а и на теренима

на којима се сеје и пшеница. Просечај принос овса се креће од 700-900 кг по хектару.

Ражи има врло мало, и то углавном у планини код појата. Знатно се, међутим, из године у годину повећавају површине под индустриским културама. Гаје се шећерна репа и сунцокрет. Просечај годишњи принос репе са 1 хектара креће се од 10-12.000 кг, а када је година влажна принос се пење и на 15-18.000 кг. Репа се сеје нарочито на оцеднијем земљишту, иако је принос већи са влажнога земљишта. Сувље терене заузима из тог разлога, што се путеви раскалају преко јесени у време вађења репе, те је лакше извести репу са оцеднијег, сувљег земљишта. Сунцокрет се сеје на влажнијим, али добро осунчаним њивама. Добричево, поред напред наведених култура, гаји и ридинус, а врши опите и за гајење памука.

Осим житарица и индустријских култура гаји се и крмно биље, и то најчешће детелина: луцерка и црвена. Луцерка је више заступљена од црвене коју народ назива и „троготка“. Детелину радо сеју због тога што се на земљишту где је она сејана добијају већи приноси других усева. Пшеница је обично чиста и без уродице. Поред детелине, готово свако домаћинство сеје сточну репу, највише и најчешће плитку тзв. обердорфску. У последње време све се више уводи у домаћинствима полушећерна сточна репа — вилморенова роза. Добричево гаји доста и сточни грашак. Међутим, и поред разноликости крмног биља површине под њим су мале, те оно не пружа потребне услове за повећање и побољшање сточног фонда.

Сва села задовољавају своје потребе у производњи житарица, изузев села Битренице, Сења и Стубице, за време сушних година, када ради подмиривања потреба у житарицама истерују стоку и извозе сено на тржиште и ту га замењују за житарице.

Повртарство. — У области овога слива повртарство је углавном споредно занимање становништва. Повртарско биље се гаји на мањим површинама и као међуусев (бундева и пасуљ у кукурузу). Оно успева у алувијалној равни где за то има услова, и око извора, како би се могло по потреби лети наводњавати. Највише се сеје пасуљ и кромпир. Нагли индустријски развој Ђуприје и Сењског Рудника, тражи све више разноврсних повртарских производа, те с те стране постоје добри услови за развој повртарства.

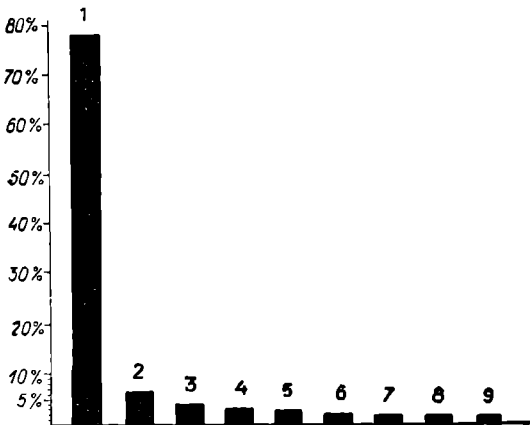
Максимална површина једног поседа под поврћем је 40 ари, а минимална 2-5 ари. Поред тога готово свако сеоско домаћинство има код куће башту са поврћем за подмиривање кућевних потреба. Добричево има под поврћем површину од 1,5 ха и модерну стаклену башту. Поврће сељаци продају на пијацама у Ђуприји и Сењском Руднику, а носе и у Светозарево. Добричево мању количину прода на обложњим пијацама (Ђуприја, Сењски

Рудник, Светозарево и Параћин), док већи део, због доброг квалитета, извози за Београд. Иначе поврће заузима у Добричеву малу површину свега 5% обрадивих површина.

Воћарство. — Напред смо видели да је воћарство било развијено још у Средњем веку. Данас се, међутим, воћарству, и поред повољних природних услова и потреба становништва, не поклања довољна пажња. Воћарство се за сада још увек не може да развије, пошто је ова област аграрно пренасељена те се из тог разлога води рачуна да свака стопа земље буде обрађена и засејана житарицама. Напред смо већ видели да на једног пољопривредног становника долази око 1,008 ха оранице. На развој воћарства неповољно утиче и уситњеност поседа. Поред овог разлога постоји још један: јака конкуренција воћара са Јухора, из села са леве стране Велике Мораве, која су изразито воћарска, те се ови сељаци први појављују на тржишту са квалитетнијим воћем и на тај начин диктирају цене.

Највећи број воћака налази се по баштама око кућа, на слоговима око њива и по виноградима. А има и мањих засебних површина под воћкама. Пољопривредници не поклањају довољну пажњу ни оном воћу које већ имају, иако оно има велики значај у исхрани и може да буде важан трговачки предмет.

Од свега 78.697 родних воћака, колико има ова област, шљива има 61.594 родних стабала или 78,26%, јабука 4.857 или 6,17% крушака 2.968 или 3,77%, бресака 2.279 или 2,88%, ораха 1.940 или 2,46%, трешања 1.481 или 1,88%, вишања 1.396 или 1,77%, дуња 1.371 или 1,74%, и кајсија 811 или 1,03%. Овај однос се још јасније запажа на графичком приказу (в. ск. 5)

Ск. 5 — Однос врста воћа у %

1. шљиве; 2. јабуке; 3. крушке; 4. брескве; 5. ораси;
6. трешње; 7. вишње; 8. дуње; 9. кајсије

Као што се види најбројније су шљиве и то ове врсте: „ранка“ и „прапорка“ (ситна црвена и жута шљива, сазрева почетком лета и служи искључиво за добијање ракије. Народ их назива и „џанарикама“). Просечан принос по једном стаблу креће се између 20 и 30 кг. Шљиве се највише употребљавају за печење ракије, а мали део се прода или поједе на селу. Сви воћњаци су стари, те би стога требало извршити замену младим садницама и на тај начин унапредити воћарство.

Виноградарство. — Састав земљишта напред поменутих заравњених коса изложених снуцу готово целог дана, као и веома повољни климатски услови (почетак јесени је сув и топао, тада грозђе нагомилала шећер), чине добру основу за гајење винове лозе.

Има података да је поред воћарства и виноградарство било развијено још у Средњем веку. За време Турака виноградарство је било опало и тек у XIX веку му се поклања већа пажња. Године 1867, у области овога слива, од укупне обрадиве површине 1.485 ха, под виноградима је било 262 ха (15), тј. скоро једна шестина обрадиве површине. Године 1882 филоксера је уништила винограде, а њиховој обнови се касније није придавао већи значај. Како су природни услови за гајење винове лозе много повољнији на источним падинама Јухора, на левој страни Велике Мораве, то су извесни капиталисти улагали капитал у подизање винограда тамо. Тако је донекле и капитал, поред повољнијих природних услова, одлучио да се у овој области запостави ова привредна грана, а да се развије на левој страни Велике Мораве.

И поред напред наведених повољних природних услова, винова лоза се и данас не гаји у оној мери у којој је потребно. Данас се под виноградима налази површина од 256 ха или 1,84% од укупне обрадиве површине. Постојећи виногади су стари преко 60 година, те су исцрпљени и са врло слабом родношћу. Новоосновани лозно-воћни расадник у Ђуприји допринеће свакако бољем и бржем развоју ове привредне гране.

У следећој табели изнете су површине под виноградима и број чокота винове лозе за свако насеље посебно:

Насеља	Површ. у ха	Б р о ј ч о к о т а			
		америчка подлога		х и б р и д и	
		укупно	родних	укупно	родних
Ђуприја	81	421.809	356.299	27.557	25.777
Батинац	33	25.950	22.650	252.580	234.780
Стубица	41	24.250	24.250	140.790	136.560
Сење	50	211.180	202.220	101.149	97.729
Бигреница	37	—	—	148.210	144.040
Иван. Паљане	14	39.570	36.610	66.041	63.515

На 1 хектару има просечно по 5—8.000 чокога, а један чоког роди од 1—1,5 кг грозђа. Требало би обуставити гајење, а и забранити даље подизање винограда под хибридима, јер дају грозђе лошег квалитета које се најчешће прерађује у ракију. Грозђе сељаци прерађују и вино троше, а мању количину продају на тржишту. Вино је осредњег квалитета, до 10 малигана. Од комине се пече ракија — комовица, која се знатним делом прода на тржишту.

Ливаде. — Површине под ливадама су некада биле много веће него што су данас. Преораванем је њихова површина смањена. Најбоље се ливаде данас налазе у алувијалним равнинама река, али исто тако су доброг квалитет и ливаде у планини, нарочито на Ракити. Док се ливаде у долинама река косе два пута, дотле се у планини косе само једанпут, и то почетком лета, а потом се пусти стока да пасе. Велике површине такође заузимају пашњаци, који се не косе, већ се на њима напаса стока. Ливаде које се косе заузимају површину од 2.507 ха или 18,02% од укупне обрадиве површине, док на пашњаке отпада 1.375 ха.

Ливаде које се косе два пута годишње морају се ђубрити што се врши преко зиме обичним стајским ђубривом. Ливаде у планини ђубри сама стока. Када је година кишовита, принос сена са ливада је врло добар и креће се до 9.000 кг са 1 ха, иначе је просечан принос 3—5.000 кг.

Сточарство. — Као што смо напред видели сточарство је после коначне пропасти Србије 1459 године, било главна привредна грана. Велике шуме које у то доба почињу освајати земљиште давале су повољне услове за развој сточарства; уз то и саме друштвене прилике биле су за то врло повољне, пошто су сељаци са стоком могли лакше да се крећу испред Турака. Сточарство је била главна пољопривредна грана све до XIX века када постепено уступа место земљорадњи. Тада почиње велико насељавање области овога слива, крчење шума и претварање шумског у зиратно земљиште.

По статистичким подацима из 1866 године (15) и 1910 године (16), сточни фонд је, као што се на ниже наведеној табели види, овако изгледао:

Год.	коња	говеда	оваца	свиња	коза
1866	471	2.781	26.071	5.177	3.960
1910	1.106	3.621	23.486	4.012	3.186

Тако је у 1866 години на 100 становника долазило по 7,3 коња, 43,4 говеда, 390 оваца, 80 свиња и 61,8 коза, док се тај однос у 1910 години знатно изменио; када је на 100 становника долазило по 8,3 коња, 27,2 говеда, 176,7 оваца, 30,1 свиња и 23,8 коза.

Најбројнија врста стоке биле су овце, нарочито ситне, тзв. планинке. Највише су се гајиле стога што је било довољно хране и што је од њих сељак имао највише користи. Већином су се гајиле у источном планинском делу области, док се у нижем, западном делу претежно гајила крупна стока и свиње.

Како је ова област била покривена густим шумама то су постојали добри услови за гајење свиња. Свињарство је нарочито било развијено у западним нижим деловима области због храстовог жира. Само за разлику од данашњих, ондашње свиње су биле лошијег квалитета. Тада су се на тржиште истеривале а не довозиле и уз пут су се напасале, ради тога су биле мршаве.

Сем оваца и свиња много су се гајиле и козе, јер је било доста шума за њихову исхрану. Тако су и домаћинства са малим ливадама могла држати скоро неограничен број коза. С друге стране, и само гајење коза било је рентабилно, због тога што су давале више млека од оваца.

Почетком овога века запажа се се у односу на XIX век, све веће гајење коња и то зато што је коњ снажна и брза запрежна животиња. Са коњима је могуће на време обрадити већи посед. На веће гајење коња много је утицало и Добричево као приплодна станица. Између два светска рата Добричево је гајило стоку за фабрику саламе у Светозареву (Јагодини), која је највећи део производње овога добра трошила. Поред Добричева, и сељаци су стоку продавали сопственику фабрике Клефишу. Апсолутни број стоке у 1910 години у односу на 1866 годину знатно је опао, чему је био разлог преоравање и претварање пашњака у оранице. Апсолутни број оваца је опао за 1.585 брва, док је број свиња опао за 1.165 комада. Разлог томе је губљење природне основе, великих храстових шума. Број коза је исто тако опао за 800 комада. Интересантно је да се повећао број крупне стоке. Од 1866 године до 1910 број коња се повећао за 635, а говеди за 840. То се да објаснити јачим развојем ратарства и утицаја који је имало Добричево на пољопривредни развој овога краја. Највећи број крупне стоке гајило је само Добричево.

Данашње сточарство, нижег, западног дела области, има приградски карактер. Овде се углавном гаји крупна стока. У овом делу области нема пространих пашњака те стога, нема ни услова за јачи развој. Међутим, сточарство источног, планинског дела области, базира на природним основама. У атарима села овог дела слива, налазе се пространи пашњаци на Јужном Кучају (Ракига, Лаз, Вавило, Церова, Црвена Јабука). У овом делу области највише је развијено овчарство.

У нижем делу области стока, преко лета, а делом и у пролеће пасе крај њива, на утринама и поред путева, по забранима и воћњацима, а зими се исхрањује спремљеном сточном пићом и отпацима земљорадничких производа.

По статистичким подацима из 1948 године, врсте стоке и однос према укупном броју овако изгледа:

коња	говед	оваца	свиња	коза
575 (1,34%)	4.429 (10,36%)	24.948 (58,37%)	11.369 (27,23%)	1.149 (2,68%)

Према данашњем сточном фонду на 100 становника долази по: 2,97 коња, 22,90 говеда, 129,04 оваца, 58,80 свиња и 5,94 коза.

Најважнија врста стоке сељаку је говече, јер му оно даје: млеко, месо, кожу, ђубре и служи за обраду. Заступљена је сименталска раса говечета. Предвиђено је да се број говеда повећа јер се од рата до данас још није достигао предратни број. Уз то је предвиђено да се краве као радна — теглећа стока замене коњима. То је, међутим, немогуће извести сасвим, пошто су земљорадничка газдинства махом ситна, те им је рентабилније чување крава, а рад у мањем газдинству није много напоран.

Коња има највише у Ђуприји и државном добру Добричеву, и то липицанерске расе. Њих чувају богатија домаћинства а Добричево их гаји за рад, приплод и потребе Армије.

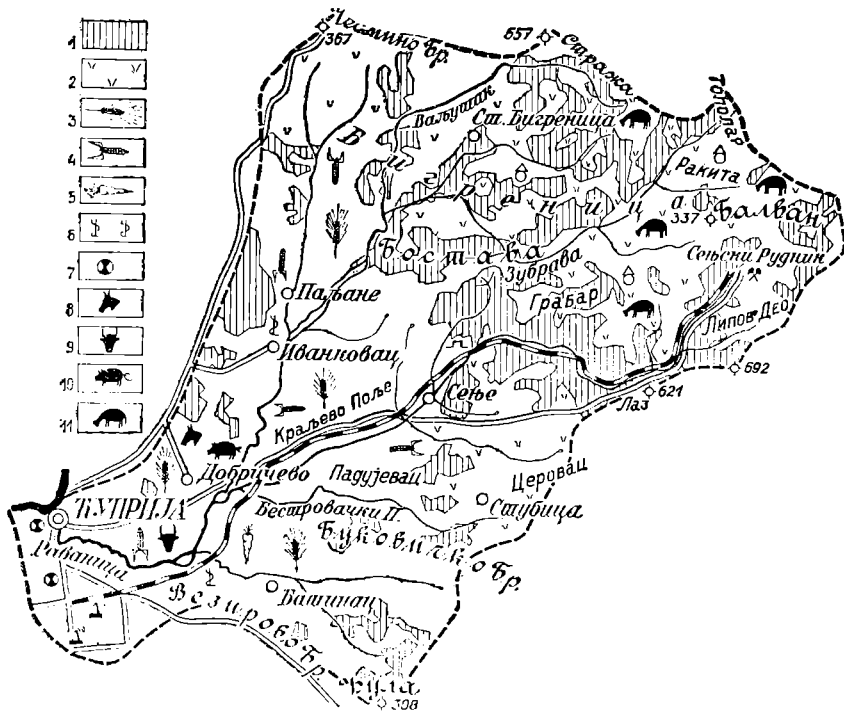
Оваца има највише. Свако сеоско домаћинство њих гаји. У планини је заступљена раса „кривовирске овце“, а у западном нижем делу области „моравка“. Принос вуне је један килограм по браву. Предвиђа се повећање приноса вуне, после оплемењивања расом „мерино“, од 1 на 1,5 кг. по једном браву.

После оваца по броју долазе свиње. Највише је заступљена врста „моравка“. Као и овце исто тако и свиње има свако домаћинство. Број свиња је у великом порасту од рата, јер то изискују потребе људске исхране. Државно добро Добричево има велико товилиште свиња у алувијалној равни Иванковачке Реке са 8.000 комада. Угојене свиње се извозе за фабрику саламе у Светозареву.

Услед забране држања коза од 1949 године, њихов број је почео да опада; но и поред те забране коза има још увек доста и њих чувају највише сиромашнија домаћинства.

Од распрострањења пашњака и ливада, тј. од количине и квалитета сточне хране, зависи број и врста стоке. Данас у нижем западном делу области има мало ливада и њихов недостатак надокнађује производња крмног биља. Гајење стоке, у овом делу области, има више шталски карактер. Количина сточне хране која се добија са ливада, као и путем земљорадничке производње и лисничарења, зодовољава потражњу исте. Са евентуалним повећањем крмне базе могуће је и повећање сточног фонда. Међутим, сточарство источног — планинског дела области почива на природним основама, пространим пашњацима, те стога постоје добри услови за развој сточарства и њему ништа не стоји на путу да се развије и разграна. Не постоје дакле, никакве сметње за стварање великих сточарских фарми

у планини, поготову када јачим индустријским развојем Ћуприје и Сењског Рудника јача и потражња, како за сточарским производима исто тако и за стоком. У овом источном делу области налази се велики број сточарских појата. Те појате припадају селима: Сењу, Стубици, Паљану и Бигреници. Сељаци села Бигренице имају своје пашњаке у нижим планинским пределима, а у вишим планинским деловима закупују пашњаке преко лета. Према томе сточарске појате овога села могу се поделити у две групе и то: привремена летња сточарска насеља у вишим планинским деловима и привремена зимска сточарска насеља у нижим планинским деловима. Појате се налазе

Ск. 6 — Привредна карта слива Раванице

1. шуме; 2. ливаде; 3. стрна жита; 4. кукуруз; 5. шећерна репа; 7. виногради;
7. поврће, 8. коњи; 9. говеда; 10 свиње; 11. овце

у близини воде и на местима која су добро заклоњена од ветрова, а са којих се најбоље може да искористи испаша.

Што се тиче сточарских производа, млеко сами сељаци прерађују у сир, који се мањим делом утроши на селу, а већи део износи на тржиште у Ћуприји и Сењском Руднику. Свеже млеко, знатним делом продају пољопривредници из Ћуприје, а само мали део прерађују у сир. Вуна се продаје откупној ста-

ници у Ђуприји, а ова је потом извози за фабрику текстила у Параћину. Знатан део вуне се утроши на селу нарочито у источном делу области, где се прерађује у сукно или израђују разна домаћа плетива.

Живинарство. — Са опадањем сточарства, крајем прошлога века, и све већим развојем ратарства, и јачањем тржишта почела је да се поклања већа пажња живинарству. Живина на селу корисно замењује другу стоку јер даје довољно меса домаћинствима, у јеку пољопривредних радова; уз то живина претставља и добар трговачки артикал, те му сељаци из тог разлога поклањају посебну пажњу.

Данас земљорадничка производња, тржиште и потребе становништва пружају повољне услове за добар развој живинарства. Последњих година, живинарство трпи велике штете од кокошије куге, услед чега је и број живине по селима ограничен.

Просечна производња јаја у 1950 години била је 60 комада од једне кокошке. Требало би извршити селекцију и оплемењивање живине а упоредо са тим и пелцовање исте, како би се спречило велико опадање броја живине.

Пчеларство. — У Средњем веку као и у турско доба пчеларство је било јако развијено, због велике потрошње меда и воска. Али крчењем шума, преоравањем ливада, као и све већом појавом шећера на тржишту, пчеларство је почело да опада. Опадање пчеларства је нарочито било убрзано појавом индустрије шећера у Ђуприји. Од тога пчеларство претставља допунску грану привреде. Са пошумљавањем великих комплекса, затим планским унапређењем воћарства створиће се повољни услови за развој пчеларства.

Данас је пчеларство најразвијеније у крајевима где је извршено пошуљавање већих површина багремом. На ниже наведеној табели изнето је бројно стање кошница за свако насеље посебно, по статистичким подацима из 1950 године.

Насеља	Кошнице са		свега
	покретним сањем	непокретним сањем	
Ђуприја	255	—	255
Добричево	95	—	95
Бятинац	2	69	71
Стубица	6	12	18
Сење	15	44	59
Бигреница	39	336	375
Иван. Паљане	19	41	60
Свега	431	502	933

Из таблице се види да је број кошница мали. Тако на 100 становника долази свега по 4,41 кошнице.

Поред пчеларства у знатно мањој мери је развијено и рибарство. У Ћуприји има неколико рибара — аласа, који лове рибу у Великој Морави и износе је на тржиште у Ћуприји, понекад и у Параћин и Светозарево. Покушало се са стварањем вештачких рибњака, али како нема довољно услова за то, тај покушај је остао неостварен.

Пољопривредни радови. — Са све већим културним напретком становништва, побољшава се и начин обраде земље, применом модерне агротехнике и постепено се прелази на планско обрађивање, уводе се нове методе у обради и сејање нових култура. Са повећавањем домаћинства сељак је морао да се бори за већи принос. На тај начин почео је са примењивањем технике у обради земље и савршеним начином у одгајивању стоке. Сељачки радови су разноврсни, те је сељак принуђен, ради тога, да их на неки начин организује, како се не би десило да се послови нагомилају у једном годишњем добу. Какви су и којим се редом обављају ти сељачки радови види се из следећег прегледа: пролећни радови почињу већ у марту месецу сејањем шећерне репе, затим долази сетва кукуруза и сађење багшованских култура. Као завршни пролетњи радови долазе: окопавање репе и прскање винове лозе. Летњи радови почињу косидбом ливада а завршавају се жетвом пшенице и вршидбом. Јесењи радови почињу припремањем лисника за овце, затим долази угарење, берба шљива, кукуруза, грожђа, вађење репе и сетва пшенице. У зимске радове долази ђубрење њива и рад око стоке.

Сиромашнија домаћинства са мањим имањима, поред ових главних пољопривредних радова, одлазе и у допунско привређивање; преко јесени на рад у индустрији (фабрика шећера у Ћуприји), а преко зиме на рад у угљенокопу Сењски Рудник.

Шуме

После пропасти Србије 1459 године, почињу се стварати шуме у целој Шумадији па и у области овога слива. Тада су у нижем западном делу преовлађивале храстове, а у вишим планинским деловима на истоку букове шуме. Те велике шуме нису крчене све до XIX века, када, услед великог насељавања становништва из разних крајева, настаје крчење и претварање шумског у обрадиво земљиште.

Сеча и крчење шуме била је немилосрдно, тако да се и власт морала да ангажује како би се спречила нерационална сеча. Постоји један акт начелника округа у Ћуприји, од 5 маја 1861 године, којим се издаје нардеба о рационалној сечи шума (10).

Интензивно крчење шуме трајало је све до Другог светског рата. Као сведок тих великих шума остала је топографска номенклатура. Тако извесни средишни делови ове области носе следеће називе: Буковичко Брдо, Буковички Кључ, затим у источном планинском делу области; Липов Део, Липовац, Тополар, Церовац, Грабар итд.

Има старих људи у Ћуприји који памте када је на месту званом Лудо Поље (си. од Ћуприје) била некада густа шума. У нижем делу области су данас остали као сведоци само поједини забрани малих површина.

Потребе за новцем сељаци су подмиривали, углавном продајом дрва на тржишту. Продаја је била великих размера, јер су индустриски производи били скупи, а дрва јефтина.

Данас шуме у области овога слива заузимају површину од 7 944 ха или 32,56% од укупне површине. У нижем делу области, шуме (забрани) претстављају важан чинилац у исхрани стоке преко зиме, а нарочито у рано пролеће. Велика је улога ових забрана и у томе што дају дрво за огрев села, а и грађевинско дрво. Према томе, заостали забрани претстављају изворе сточне хране и изворе грађевинског и огревног дрвета. Но и поред све те велике користи, које шума из тих забрана пружа сељаку, он се не стара довољно да је обнавља и сачува од уништења. Још увек се виђају, на тржишту у Ћуприји, кола натоварена дрветом што значи да дрварење још увек постоји.

Источни планински делови (села Сење, Стубица и Бигреница) богати су шумом. У овоме делу области шуме заузимају површину од 6.148 ха или 77,39% од укупне површине под шумом. Из ових шума се снабдевају огревним дрветом Ћуприја и други градови у Србији (Светозарево, Крагујевац итд.), а боља и здравија стабла се одвајају и обрађују, па се затим извозе у иностранство. Поред тога ове шуме дају и дрва за печење креча. За 1 вагон креча изгоре се по 30—40 м³. Данас сеча и уништавање шуме није тако интензивна, али она ипак постоји, јер су заостали забрани још увек сељаку база за набавку грађевинског и огревног дрвета.

Допунско привређивање и зарада

Због све веће распарчаности поседа, што је нарочито узело маха између два светска рата, распадањем породичних задруга, аграрном пренасељеношћу, као и због великих пореских дугова, сељак је био принуђен да се ода и другим пословима (допунском привређивању), а приходима из тог допунског привређивања подмиривао је потребе. Допунско привређивање се јавило, дакле, углавном као последица тешког економског стања и малог поседа. Сељаци су одлазили код имућнијих када они нису били у стању да сами обраде своја имања. Та радна снага били су беземљаш и сиромашнији пољопривредници, који су радили

за новац и најчешће за сточну храну (шашу од кукуруза, сламу, сено, сточну репу итд.). У надничење се одлазило, а и данас се одлази само у мањој мери. за време копања репе, кукуруза, косидбе ливада, жетве а највише на вршидбу. У допунско привређивање спада и рад у индустрији и руднику. Сељаци нису стални радници, већ поврмени и раде само онда када површе главне пољске радове код куће.

Допунско привређивање је и данас развијено. Осим надничења, о коме је било напред речи, а које се све више губи, због јачег развоја индустрије, која апсорбује вишак радне снаге са села, у допунско привређивање спада и наполица. Наполицу раде сиромашни сељаци чије је имање мало и није довољно за прехрану, тада они раде туђе имање, а усеве (плодове) деле са сопствеником имања. Надничење и наполичење временом ишчезава, јер вишак радне снаге, као што је напред већ било речи, сада апсорбује индустрија. Као допунско привређивање јавља се и рабацилук и то само онда када се заврши сезона пољопривредних радова.

Велики број сељака ради преко јесени у фабрици шећера, а преко зиме у Сењском Руднику.

Постоји разлика у привређивању између сељака западног, нижег дела области и источног, планинског дела. У нижим деловима области сељаци раде разне ратарске послове, а и у фабрици шећера, док сељаци подпланинских села раде у планини: косе траву, секу дрва за шумско газдинство „Јужни Кучај“ и раде у руднику угља.

Како кречњаци заузимају велике површине у овој области, атаре подпланинских села Бигренице, Сења и Стубице, то их сељаци искоришћавају за производњу креча. Печење креча је допуна земљорадничке и сточарске производње те се, према томе као такво јавља само код појединих сељака. Креч сељаци ретко када доносе на тржиште, најчешће га продају на вагон разним предузећима у земљи. На железничкој станици Пасуљанске Ливаде (код Сењског Рудника) постоји откупна станица, која врши само откуп креча. Ту се креч товари непосредно из кола у вагон и транспортује даље. Једна кречана да по 10—15.000 кг креча који се мора пећи 3—6 дана.

У зараду и привређивање, осим сиромашних, одлазе и имућнији сељаци и то ради проширивања имања и повећања животног стандарда. Обично из великих задружних породица одлази бар по једна мушкарац у фабрику, а други остају код куће и обављају сељачке послове.

Рударство, индустрија и занати

Услед повећавања потражње угља у Србији, а нарочито у вези са подизањем Тополивнице у Крагујевцу пронађен је 1849 године угаљ у олигоценом басену Сењског Рудника. Близина

угљеног басена са долином Велике Мораве, омогућавала је експлоатацију и релативно брз транспорт угља и он се већ 1854 године почео експлоатисати. Већ по ослобођењу земље рудник је припадао кнезу Милошу, за чији је рачун и у његово име рудником управљао кнез ресавски Милосав Здравковић. Доцније је рудник постао својина кнеза Александра Карађорђевића, и тек је 1902 године прешао у власништво државе.

Олигоценни басен Сењског Рудника богат је мрким угљем, који је по В. Петковићу олигоцене старости са 6—7.000 калорија. Угљени слој у Сењском Руднику дебео је 6 м и има правац пружања зјз.—иси. (18, с. 91). На западној страни сењско-рудничког басена пронађене су нове залихе угља, чији слојеви имају дебљину 4—5 м. Предвиђено је да се те резерве могу експлоатисати још 50 година. Радну снагу рудника чине повремене радници из околних села и стални радници који су ту насељени из разних крајева наше земље. У руднику у једној смени раде по 80—90 радника и дневно се ископа по 348 т угља. Осећа се оскудица у радној снази; у једној смени би могло да ради по 230 радника, да би рудник радио пуним капацитетом.

По ослобођењу почели су се механизовати радови у јама рудника, тако да се угаљ више не вади на примитиван начин — пијуком, већ електричним и пнеуматичним бушилицама. Машине за механизацију Сењски Рудник је набављао из иностранства.

Угљем из Сењског Рудника снабдевају се фабрике у Ђуприји, Параћину и Светозареву, затим железничке ложионице у Ђуприји, и Лапову и брикетница у Ђуприји, као и електрична централа у самом руднику која даје електричну енергију Сењском Руднику и селима Стубици, Сењу, Жидиљу и Стрмостену. Поред тога, угљем се снабдева и електрична централа фабрике шећера у Ђуприји.

Угаљ овог рудника, као што смо напред видели, претставља главну енергетску основицу за развој индустрије у Ђуприји, Параћину и Светозареву.

У области овога слива постоје врло повољни услови за развој индустрије. Близина угљеног басена, добре саобраћне везе, плодна земља у нижем западном делу, као и капитал деловали су на развој те индустрије. Тако је Прашка кредитна банка уз учешће домаћег капитала Ђирковић и Комп., трговаца из Београда, и Браће Минх, индустријалаца из Параћина, подигла 1912 године фабрику шећера у Ђуприји. „Услед ратних прилика фабрика је до 1915 године слабо радила. Од 1915 до 1917 године она је потпуно обуставила рад, јер су Аустријанци користили просторије фабрике као радионицу за оправку локомотива и складиште за ратни плен“ (19, с. 530). Дневни капацитет фабрике био је мали. Пре Првог светског рата он је износио око 80 вагона. После Првог светског рата фабрика је проширена и

капацитет је повећан на 120 вагона. Године 1921 било је запослено у фабрици око 1.000 радника и службеника, а прерађено је 1.616 вагона репе, односно произведено је 186 вагона шећера (19, с. 530).

Осим фабрике шећера, подигнута је између два светска рата, капиталом Благоја Јоџића, и брикетница. Сопственик је имао и своје руднике угља у Ресавском угљеном басену.

У вези са производњом жита у области овога слива развила се и млинска индустрија капиталом Благоја Стојковића и Александра Јовановића, трговаца из Ћуприје.

У алувијалним равнинама Раванице и Иванковачке Реке, развила се индустрија цигала, која је такође била у приватним рукама.

Данас се индустрији, као и у свим другим крајевима наше земље и овде поклања велика пажња. Фабрика шећера у Ћуприји је по ослобођењу прешла у власништво наше државе, а исто тако и фабрика брикета. Млинска индустрија је такође национализована.

Фабрика шећера производи шећер у праху, кристал и коцке, а суши и пресује резанац и даје га произвођачима репе. Радну снагу фабрике шећера чине сељаци из околних села, а и из саме Ћуприје. За време прераде репе, фабрика шећера има по 2.000 радника. Данашња производња фабрике је, у односу на предратну, удвостручена. Просечна годишња производња шећера за период од 1936—1941 као и за период од 1945—1951 године, зајкључно, види се из ниже наведене табеле:

Просечна год. производња	прерађено вагона репе	п р о и з в е д е н о в а г о н а			
		шећера	меласе	резанца	
				сувих	сирових
пре рата	6.558	864	295	198	2.002
после рата	13.800	1.653	568	455	4.429

По ослобођењу национализован је један електрични млин са капацитетом од 6 вагона дневно и један парни са знатно већим капацитетом. Поред ова два велика млина, Ћуприја има још два мања са капацитетом од 10.000 кг мељаве дневно. Ови млинови с обзиром на велики капацитет мељу мливо и селима из области суседних сливова. Осим ових, државно добро Добричево има свој електрични млин чији капацитет премашује 4 вагона мељаве дневно. Село Сење има, мали електрични млин са једним каменом и две воденице поточаре на Раваници. Код села Иванковца и Паљана, на реци Миросави, има 9 поточара које раде ујесен, зиму и пролеће, а понекад и лето, само им је тада капацитет мали: мељу свега по 100—150 кг дневно. Све су те поточаре као и електрични млин у селу Сењу, приватна својина.

Данас се у алувијалној равни Раванице (источно од Добричева) налази једна мала циглана, која за производњу цигала употребљава глину из алувијалне равни. Ту глину Раваница доноси из свог горњег тока, која је због присуства црвеног пешчара црвене боје, те много личи на црвеницу иако нема ничега заједничког са њом. Цигла се пече дрвима са врло мало угља. Цигларско предузеће „1 Мај“ у Ћуприји има једну велику циглану у алувијалној равни Велике Мораве. Осим циглане ово предузеће има и један велики каменолом у клисури Раванице, који даје туцаник за насипање путева. Радну снагу овога каменолома чине сељаци највише из села Сења и Стубице, док радну снагу у цигланама претстављају махом повремени радници из Црне Траве.

Геолошки састав овог земљишта искоришћује становништво за изградњу кућа и мостова. Тако становници села Иванковца, Паљана, Бигренице, Сења и Субице користе у ту сврху баремски кречњак из источног дела области, док становници Батинца и Ћуприје одлазе у Гиље (подножје Јухора), с леве стране Велике Мораве и отуда доносе кристаласти шкриљац. Треба нагласити да се превоз камена за темеље кућа и мостова организује „мобом“.

Занатство је било развијено још за време Римљана. Има података да су се у Хореум-Марги налазиле радионице за израду оружја (4, с. 11).

У Средњем веку је занатство у овој области заостало, пошто се сељак сам бавио разним домаћим радиностима и занатима потребним његовом домаћинству.

За време Турака се опет почиње развијати и њиме, као и трговином, баве се ерлије — турско сатновништво. Ерлије су се бавиле оним занатима, које Срби нису смели радити, а то су: налбантски, табачки, сарачки, казански, берберски и папуџиски. После ослобођења, за време кнеза Милоша, ерлије су упражњавале као и Срби: терзиски, туфекџиски и екмекџиски занат. Турчиским занатом се нису уопште бавиле; њиме су се бавили само Срби (8, с. 136).

Већи развој занатства настаје тек онда када новчана привреда почиње да потискује натуралну. По подацима од маја месеца 1879 године у Ћуприји је било 5 еснафа: терзиско-сукнарски, обућарско-папуџиски, лончарски, свећарски и коларско-тишлерско-дунђерски. У еснафу шустерско-папуџиском било је 10 мајстора занатлија, а шегрта и калфа 9, и то: обућара 5 са 4 помоћника и папуџија 5 са 5 помоћника. Материјал за израду неке занатлије су доносиле из Аустро-Угарске, а нешто и из Турске и Бугарске, пошто тада у Ћуприји није било мајстора који би се бавили прерадом сирових кожа (10). Ти занатски еснафи били су увећани 1912 године, а 1932 године су прешли у Удружење занатлија. Године 1925 било је учлањено у занат-

ске еснафе укупно 180 занатлија, а године 1930 само у Ћуприји је било 130 занатлија: највише пекара — 22, опанчара 15, ковача 12, месара 10, обућара 10, абаџија 8, лимара 8, бербера 8, предузимача 6, бравара 5, циглара 4, колара 4, ћурчија 4, поткивача 3, бојација 3, казанџија 2, пинтера 2, кобасичара 2, јорганџија 1 и димничара 1 (20, с. 138). Осим ових, између два светска рата у Ћуприју је долазио и изванредан број цигана — коритара са Јухора, који су проводили лето у врбаџима Велике Мораве (Тоња, Церница, Ада) и ту куповали врбе и тополе, правили корита, кашике, вретена, карлице и сл. и износили на тржишта у Ћуприји, Параћину и Светозаревоу.

Данас је занатство најразвијеније у Ћуприји. Запажа се постепено опадање занатства због јачања индустрије. Сада у Ћуприји има свега 99 занатлија регистрованих у Занатској комори: терзија 11, бербера 9, столара 8, кројача 6, поткивача 6, колара 5, опанчара 5, обућара 5, посластичара 5, ковача 4, фотографа 3, бравара 3, стругара 3, лончара 3, казанџија 2, часовничара 2, каменорезаца 2, молера 2, пинтера 2, вуновлачара 2, содаџија 2, бојација 2, лимара 1, воскара 1, јорганџија 1, сарача 1, књиговезаца 1, електричара 1 и вулканизера 1. Све ове занатлије имају и своје радње, а неки од њих су у задругама које једино и уносе новине и воде ка правом путу савременог занатства. У Ћуприји постоје 7 занатских задруга: обућарска са 16 задругара, кројачка са 16 здругара, берберска са 14, опанчарска са 12, месарска са 10, ћурчиска са 10 и пекарска са 9 задругара. У Ћуприји има и неколико фијакериста, који превозе путнике са станице у град, и обратно, а каткада и у Светозарево и Параћин, Поред напред наведених, сваког лета долазе у ову област и Цигани — коритари. И у селима има занатлија чији су занати непосредно везани за земљорадњу и сточарство. Тако готово свако село има по 1 колара и ковача. Изузетак у том погледу су села Иванковац и Паљане, Ова два села немају своје занталије, те су због тога сељаци принуђени да свој алат за оправку носе у друга села или Ћуприју. Преко лета у ова села долазе поједине занталије из других села или који Циганин-ковач, и ту остају по месец и више дана и врше разне веће и мање оправке алата.

Трговина, саобраћај и привредни центри

Има података да је трговина била развијена још за време турског војног феудалног доба. По Цариградском друму су се кретале кириџије, носећи разну робу. Тако су се друмом и Моравом, која је била пловна, напоредо развијали трговина и саобраћај.

Трговина почиње да игра важнију улогу у привредном животу ове области тек почетком XIX века. Ћуприја је била трго-

вачки центар где се вршила размена сточарских за индустриске производе. Трговином су се бавили они људи који су имали новац, и она се обављала на пијацама, панађурима и по дућанима који су се брзо размножавали. Панађур и пијаца су били у Ћуприји. Пијаца се одржавала једном недељно, а панађури три пута годишње. За време панађура 16, 17 и 18 маја (29, 30, 31) 1871 године, продато је у Ћуприји 600 грла говеда, 328 коња и 370 јагњади (10). Овако велики промет крупне стоке са једног панађура потврђује да се земљорадња све јаче развијала и да је још у другој половини прошлога века предњачила у односу на сточарство. На панађурима се није обављала само трговина стоком, већ и разним другим пољопривредним производима, а долазили су и путујући трговци који су продавали индустриску робу. У самој Ћуприји све је више растао број гостионица у којима су се задржавали ти трговци, а и број дућана се стално повећавао. По подацима из 1880 године, у Ћуприји је исте године било 30 незиданих вашарских дућана, 90 варошких дућана и 11 варошких механа (10).

Трговина нарочито јача после изградње пруге, а поглавито почетком овога века. После Првог светског рата број дућана је истина опао, али за трговину се ни у ком случају не може рећи да је опала. Носиоци трговине су између два светска рата били поједини трговци као Браћа Бизетић, Браћа Радојковић, Миша Ристић итд. Индустриска роба се није продавала само у Ћуприји, те на тај начин ни услуге трговине нису биле ограничене само на град. Оне су допирале и изван ондашњих граница среза, с обзиром да је Ћуприја била скружно место. Трговци из Ћуприје су снабдевали робом и велики број сеоских дућаница.

По подацима из 1929 године, са тржишта у Ћуприји се годишње извозило: 200—250 вагона кукуруза, 700—750 вагона шећера, до 200 вагона пшенице, 15—20 вагона јечма, до 100 вагона свиња, 100 вагона сена, 10—15 вагона крупне стоке и око 3 вагона коверата које је износила на тржиште радионица за производњу коверата. (20, с. 138).

Значај пијаце је био врло велики, јер је Ћуприја стално била окружно место чија је пијачна зона била врло обимна. Између два светска рата у Ћуприји је било 50 дућана. Поједини од њих продавали су робу у већим количинама малим трговцима из Сењског Рудника и неких села, а од 1930 године та продаја је престала. Тада су робу почели да извозе параћински трговци-гросисте: Тасић и Давид Станковић. Број кафана се у односу на XIX век такође знатно повећао. Уочи Другог светског рата у Ћуприји је било око 30 кафана.

Уместо приватне предратне трговине, која је раније управљала целокупном привредом ове мале области, данас трговину обавља државна и задружна трговачка мрежа. Та предузећа (државна и задружна) имају своје продавнице, сем у Ћуприји и у

неким селима, док извесна села имају само продавнице земљорадничких задруга. У тим продавницама земљорадничких задруга, продају се индустриски производи најнужнији и најпотребнији сељаку.

Данас у Ћуприји има око 25 прдавница, од којих је само једна продавница Земљорадничке задруге, а у селима има само продавница земљорадничких задруга.

Сельаци своје земљорадничке и сточарске производе продају на пијацама у Ћуприји и Сењском Руднику. Пазарни (пијачни) дан у Ћуприји је петак, а у Сењском Руднику недеља. Трговина земљорадничким и сточарским производима узела је већег маха од када је укинут обавезан откуп пољопривредних прсизвода. Док је откуп био на снази неповољно је деловао на трговину, јер су земљорадницима остајале мале количине производа за продају на слободном тржишту.

У послератном периоду запажа се једна интересантна појава, а то је да ћуприско тржиште временом почиње да слаби, иако се ова варош све више развија у индустриски центар. Разлог за то је што рударско насеље Сењски Рудник све више расте, потребе за радном снагом су све веће, уз то и животни стандард рудара се све више подиже, а самим тим јача и пијаца у руднику. То се донекле негативно одражава на тржиште у Ћуприји, јер села која сада постепено почињу да гравитирају према Сењском Руднику, некада су заједно са њим гравитирала према Ћуприји. Пијаца је данас слабија и због тога што Ћуприја више није седиште округа те је њена управна моћ смањена и своди се само на срез и стога мањи број села сада гравитира према њој.

Поред пијачних дана за продају производа, а нарочито стоке, пре рата су имали велику улогу вашари — сајмови. Вашари се у Ћуприји одржавају три пута годишње, крајем маја, средином августа и почетком септембра. У послератном периоду вашари више немају ону улогу коју су имали пре рата. Више нема путујућих трговаца, а и пољопривредници више не истерују на вашар тако велики број стоке као некада. Из тог разлога што је до скоро био на снази откуп стоке, тако да сељак није имао вишак за продају или ако га је имао он и није чекао вашар већ је продао на пијаци. После укидања откупа дошле су сушне године те је сељак и тада био принуђен да смањи сточни фонд како би могао и ту малобројну стоку да исхрани.

Иако је Ћуприско тржиште знатно ограничено близином два већа града, Параћића и Светозарева, ипак је његов утицај и данас велики. Тако на пијацу, поред села која припадају сливу, долазе и сељаци из ових села: Сињег Вира, Рашевце, Својнова, Поточца, Чепура, Шавца, Горње Мутнице, Шолудовца, Вирина, Равне Реке, Сисевца и Жидиља. Иначе на ћуприско тржиште

долазе свакодневно сељаци из села са леве стране Велике Мораве: Јовца, Дворице, Трешњевице, Остриковца и Мијатовца.

Данас се са њуприског тржишта извезе просечно годишње:

кукуруза	400 вагона	овса	1 вагон
пшенице	100 „	ст.ке крупне	50 „
јечма	3 „	„ ситне	30 „

Као последица промета добара јавља се саобраћај. Он је био развијен још за време Римљана. Ћуприја је најпре била подигнута као станица за одмор, на путу за Ниш. Ту је био саграђен мост на Морави за прелаз на леву обалу. Тако су се код Ћуприје укрштала два пута, која су долазила са севера и обилазила Багрданску Клисуру и она је према томе била станица за одмор и укрсница путева, а како је Морава онда била пловна, то је Ћуприја уједно била и речна станица (4, с. 11).

И у Средњем веку саобраћај се одвијао некадашњим римским путем који је за време Турака назван „Цариградски Друм“. Турци су на Морави саградили дрвени мост на темељима римског моста. Ћуприја или Хисар-Паланка, како се онда звала, била је још увек и речна станица. Браун 1669 године помиње како се „роба из Србије (и неког дела Бугарске) вози Моравом у Дунав и после даље куда се хоће, а из Угарске, Аустрије и околних крајева, вози се уз Мораву за горње крајеве со и друга роба“ (7, с. 192). А, „1764 године Леслијево посланство је прешло Мораву преко лепог и јакот дрвеног моста“ (7, с. 192).

И у XIX веку Цариградски Друм има велики значај за саобраћај и он је углавном каравански али и колски. Цела ова област од увек је била упућена ка овој магистрали и Ћуприји. Путеви који су везивали села са Ћупријом, били су врло лоши и водили су углавном долинама река и потока. Њима су кола ретко кад пролазила, најчешће се тим путевима терала стока. По ослобођењу од Турака у Ћуприји је постојао један мост, који је однела Морава у ноћи између 2 и 3 фебруара 1848 године (9, с. 1130—1131).

Ради уређења обале и прилаза мосту, општина вароши Ћуприје је 1869 године набавила за те радове 600 кола земље, 600 кг храстових прућа и 1.200 комада колаца (10).

Марта месеца 1882 године, начелство округа њуприског издало је наредбу да се оправи друм за Сењски Рудник и да се ископају шанчеви са стране. Исто тако наређено је да се оправи и Цариградски Друм од Ћуприје преко Параћина, Сикирице све до међе Алесиначког округа (10).

Године 1884, поред већ постојећег Цариградског Друма, изграђена је и железничка пруга. Ускоро затим 1892 године пуштена је у саобраћај и пруга Ћуприја — Сењски Рудник, која је у многе побољшала саобраћајне прилике ове области. Според-

ним сеоским путевима почела је, већ почетком овога века, да се поклања већа пажња, јер више није било караванског саобраћаја већ се колима одлазило на тржиште.

Данас, главна саобраћајна артерија наше земље, пруга и пут Београд—Ниш, пролази ивичним делом ове области. Од ове магистрале се одвајају: пруга и пут Ђуприја — Сењски Рудник, који уједно претстављају главну саобраћајну комуникацију ове области. Поред овога постоје још два пута прве класе; један на северној страни слива који везује Ђуприју са Деспотовцем (слив Ресаве), а други на јужној страни слива, који спаја Ђуприју са селима Бошњане и Поповац (слив Црнице). Саобраћај је на главним путевима жив. Преко северног пута, као што смо напред видели, Ђуприја је везана са Ресавским угљеним басеном. По њему, као и по путу Ђуприја—Сењски Рудник, стално саобраћају камиони између рударских области, на истоку, и индустријске области и градског насеља, на западу.

Са овим главним путевима повезана су сва села лошијим сеоским путевима. У подпланинским селима, путеви који воде у планинске пределе су лошији, то су стазе, за кола готово непроходне. На планину се кола ретко истерују и тада се обично обилази планина и прилази се са најпогодније стране.

Када је реч о саобраћају, онда се свакако мора поменути и поштански саобраћај. Поштански саобраћај се јаче развија тек од 1889 године, када је подигнута пошта у Ђуприји. Подизање поште и развој поштанског саобраћаја имали су великог значаја за општи привредни развитак ове области. Пошта је привлачила становништво са села које је сада, да би послало какву поштанску пошиљку, долазило да то обави пазарним даном у Ђуприји и тада уједно износило производе на пијацу. На тај начин је јачала и пијаца.

Привредно, културно и административно средиште целога слива је Ђуприја. Значај Ђуприје је по ослобођењу опао, јер се повећао значај Параћина и Светозарева. Ђуприја је раније била већи културни центар од ова два града, јер је прва имала пуну гимназију. Светозарево је добило пуну гимназију уочи Другог светског рата, а Параћин тек по ослобођењу. Сада се значај Ђуприје, као културног средишта своди само на срез. Она данас има две основне школе, две осмогодишње школе, пуну гимназију, нижу музичку школу, школу ученика у привреди, два бископа и народно позориште. Од 1.000 ученика који похађају гимназију у Ђуприји, око 640 су из саме Ђуприје, а остали су из околних села (21).

По ослобођењу нарочито се много развило рударско насеље Сењски Рудник. Оно сада има биоскоп, а у Равној Реци, која се налази си. од Сењског Рудника постоји осмољетка школа. У плану је изградња модерне радничке колоније у Руднику што ће свакако дати лепши изглед насељу.

Посебно место у привреди ове области заузима државно добро Добричево. Од свог оснивања, а нарочито између два светска рата, оно је служило интересима појединих људи а не заједници. Подигнуто је (1852 год.) на врло повољном земљишту за ратарство и за гајење крупне стоке. У прво време задатак Добричева био је да одгаја коње за војску, те се стога и звало „Државно добро и коњарник“. Ту важност оно није никада изгубило. У издржавању Добричева, између два светска рата, умешао се и капитал Клефиша, сопственика фабрике саламе у Светозареву (Јагодини). Тако је Добричево поред одгајивања коња, између два светска рата гајило и стоку за фабрику саламе. Како је Добричево располагало са великим добром и земљом одличног квалитета, то је оно временом све више поклањало пажњу и ратарству, те је гајило и лиферовало стоку за Клефиша и уједно било станица за приплод стоке и оплемењивање култура. Но и поред тог свог задатка између пољопривредника произвођача и Добричева није пре рата постојала нека већа координација тј. постојаност Добричева није се одразила на привредни успон села и пољопривредника, тако да сељаци нису имали готово никакве или пак врло мале користи од Добричева. Оно је пре рата имало своју машинску станицу са старим (парним) машинама за обраду.

Данас Добричево има посебну улогу у развоју сточарства и ратарства у овој области. У Добричеву се врши оплемењивање свих врста биљних култура и најбоље врсте се дају пољопривредницима за гајење. Осим тога ту се гаје најбоље врсте стоке те пољопривредници дотерују у Добричеву своју стоку и укрштавају са најбољом расом стоке. Поред свега тога у Добричеву се врше и опити за гајење нових култура, а има и велико модерно товилиште свиња. Данас Добричево претставља читаво једно ново, лепо уређено насеља, са модерном радничком колонијом подигнутом 1950 године.

V. ЗАКЉУЧАК И ПЕРСПЕКТИВЕ

У привредном животу ове области запажа се да су се у појединим етапама друштвеног и привредног развика, извесне привредне гране смењивале, тј. једна привредна грана није увек била најважнија. Тако је за време Римљана земљорадња била главна привредна грана, потом у Средњем веку и турско доба она заостаје и уступа место сточарству, а касније са појавом капитализма земљорадња поново избија испред сточарства. У данашњем привредном животу запажа се једна интересантна појава, да се на релативно малом простору, од свега 156 км², налазе четири краја са различитим привредним структурама, то су: земљораднички, сточарски, рударски и индустријски. Све су ове привредне гране узајамно повезане и допуњују се. Радну

снагу индустрије чине сељаци, којима је земљорадња и сточарство главно занимање, а како се прерада репе врши само с јесени (по свршетку главних пољских послова) то сељаци користе те им рад у индустрији претставља допунско привређивање. Радна снага у руднику се повећа зими и њу опет чине сељаци околних села. Рудник има и сталних радника који су ту досељени са стране. Упоредо са предвиђеном механизацијом пољопривреде, ослободиће се један део радника, који ће ући у индустрију. Осим тога ово је врло богата област која даје своје производе за извоз у многе крајеве наше земље, па чак и у иностранство, што значи да претставља врло активну привредну област.

Међутим, ова би се област могла још више искористити у циљу бољег животога становништва. Да би се то остварило, потребно је предузети низ радова; тако у нижим деловима слива тј. на терцијерном побрђу, треба спречити уништавање засталих забрана; и то на тај начин што би сељаци дрво за огрев заменили угљем, који би добили од рудника у замену за пољопривредне производе. С обзиром да се огромне количине дрвета утроше на печење цигала и креча, требало би смањити потрошњу дрвета и поштедети шуму од сече, у ту сврху могла би се завести потрошња угља у цигланама и кречанама уместо дрвета.

Ради унапређења ратарства требало би калцификовати смоницу, јер је она сиромашна у кречу. Калцификација је могућа, пошто у фабрици шећера пропадају сваке године велике количине креча, те да тај креч не би пропадао могли би пољопривредници да га искористе.

Како у источном делу овога слива има доста пространих пашњака, то би тамо требало створити велике сточарске фарме, а у селима основати сабирне млекаре које би вршиле откуп млека. То би повољно утицало на бољи развој сточарства у овој области.

Бујице и поплаве сваке године причињавају велике материјалне штете у нижим деловима области. Да би се то спречило требало би изворишне делове Раванице и њених притока пошумити. Пошумљавање би се могло вршити липом и багремом, те би се тако уједно створили и повољни услови за развој пчеларства.

Како се у овој области, у њеном источном делу, налазе велике површине под буковом шумом, а постоје добре сабраћајне везе између Ћуприје и пменутих делова области на истоку, то би требало у Ћуприји саградити једну већу електричну стругару и на тај начин развити дрвну индустрију, којој би као сировинска база служиле шуме на истоку.

У близини фабрике шећера могла би се саградити фабрика за производњу сточне хране, којој би као сировина служила меласа и резанац из фабрике шећера, затим уљане погаче и разво друго крмно биље.

Са извршењем поменутог плана подигао би се значај Ђу-прије као економског центра ове области и тада би она заузела своје право место у односу на Параћин и Светозарево, који данас имају већи значај од ње, мада она има и више и бољих услова за напредовање од та два суседна града.

Још није ништа учињено за лепши изглед самога града, на-име још увек се није приступило изградњи нових станбених бло-кова, уређењу улица, изградњи канализације и водовода, као и изградњи домова културе и уређењу парка, што би све у крај-њој линији знатно допринело општем градском лику.

Област овога слива погодна је за туризам. Недалеко од Ђу-прије (15 км) налази се једна пећина у клисури Раванице, дуга око 800 м. Она претставља врло леп и интересантан туристички објекат. Крај саме пећине налази се и манастир Раваница, за-дужбина кнеза Лазара. Око манастира падине околних брда, као и стране у клисури Раванице, обрасле су јоргованом те упрочеће претстављају изванредну цветну башту чији изглед оставља пријатан утисак на посматрача. Крај манастира, с об-зиром на природне лепоте и чист планински ваздух, могло би да се сагради једно дечије летовалиште.

Изнад Сењског Рудника налазе се идеални терени за зим-ске спортове. Тамо би могао да се сагради планинарски дом, који би лети служио као прихватна станица планинара, а зими као један од центара за зимске спортове.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кретање протока на реци Великој Морави — Савезна управа хи-дрометеоролошке службе Бгд. 1949 год.
2. Ј. Цвијић: Географска испитивања у области Кучаја у Источној Србији. Геолошки Анали V, Бгд. 1889 год.
3. Д-р Д. Б. Тодоровић: Педолошко-пољопривредне особине Мо-равске Долине, Гл. Мин. пољ. и вода, св. 31, Бгд. 1930 год.
4. Д-р Ч. Марјановић: Темнишки зборник, књига III, Ђу-прија — Параћин и Јагодина, Бгд. 1936 год.
5. Вл. Петковић: Манастир Раваница, Бгд. 1922 год.
6. А Melik — Jugoslavija, Zgb. 1952 год.
7. Ердељановић — Николић: Трговачки центри и пу-теви по српској земљи у средњем веку и у турско доба, Бгд. 1899 год.
8. Т. Ђорђевић: Из Србије Кнеза Милоша — Становништво — насеља, Бгд. 1924 год.
9. М. Ђ. Милићевић: Кнежевина Србија, Бгд. 1876 год.
10. Архива о Ђуприји (својина ГНО — несрећена).
11. F. Kanitz — Serbien Land und Bevölkerung, knj. I, Bgd. 1904 год.
12. Ј. Цвијић: Порекло становништва северне Србије, 1 : 1.200.000 (Насеља и прекло становништва, књ. XII) Бгд. 1922 год.
13. Ј. Вујић: Путешествије по Србији, Бгд. 1901 год.
14. Б. Ж. Милојевић: Долина Велике Мораве — Зборник ра-дова ГИ САН, Бгд. 1951 год.
15. Државопис Србије — III и IV, св., Бгд. 1869—70 год.

16. Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31-XII-1910 год., Бгд. 1911 год.

17. Статистика Краљевине Србије XXI, Бгд. 1913 год. (Статистика земљорадње и жетвеног приноса у 1904 год.).

18. В. л. Петковић: Геологија Источне Србије, Бгд. 1935 год.

19. Производне снаге НР Србије — Економски институт НР Србије, Бгд. 1953 год.

20. М. Савић: Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда, Сарајево 1930 год.

21. О. Савић — Врховаци: Утицајне сфере градова у долини Велике Мораве (рукопис).

Résumé

BRANIMIR LJ. DAKIĆ

GÉOGRAPHIE ÉCONOMIQUE DU BASSIN DE LA RAVANICA

Le bassin de la Ravanica se trouve sur la rive droite de la Grande Morava. Au nord, il est limité par le bassin de la Resava, au Sud par celui de la Crnica. La montagne de Kučaj forme sa frontière à l'Est, tandis que l'Ouest est ouvert sur la vallée de la Grande Morava. La superficie du bassin est de 156 km²; elle comprend six villages, les colons de mines de houille de Senj, et la ville Čuprija.

On trouve dans ce bassin les formations géologiques suivants: alluvium, pliocène, oligocène, crétacé et permien. L'altitude va de 180 m (embouchure de la Ravanica) à 737 m (Balvan).

Le climat a été étudié d'après les données de la station météorologique de Čuprija. On remarque que, pendant la période de végétation, les températures de l'air sont relativement hautes. C'est aussi à ce moment que les précipitations atmosphériques sont les plus abondantes: d'où des conditions très favorables pour des cultures variées.

La rivière principale de ce petit territoire est la Ravanica (28,6 km) dont on peut distinguer le cours supérieur, moyen et inférieur. Dans son cours moyen, elle traverse une ceinture de calcaire par un défilé de 4,2 km. Après les grosses pluies, la rivière déborde et inonde plus de 50 ha de terres avoisinantes. En été, on utilise son eau à l'irrigation des jardins potagers.

Dans tout le bassin, les arbres à feuilles caduques sont le plus répandus. Dans la partie Est, c'est le hêtre qui domine, tandis qu'à l'Ouest, c'est le chêne.

Au cours de leur évolution sociale et économique, les hommes ont utilisé de façon diverses les richesses naturelles de la contrée. C'est ainsi qu'au temps de l'Empire romain, l'agriculture et l'artisanat étaient prospères, tandis que sous la domination turque, c'est l'élevage qui prédominait. A partir du XVIIIe siècle commence le dé-

frichement des forêts et la contrée se peuple de gens venus d'ailleurs. Au XIX siècle l'agriculture redevient la branche principale de l'activité économique, tandis que Čuprija s'agrandit de plus en plus, en tant que ville et centre de la région. Entre les deux guerres mondiales, le commerce et l'industrie se développent. Avec l'augmentation du commerce se renforcent aussi les usuriers, qui constituent un facteur négatif dans la vie des villages et des „zadrugas“ patriarcales. Après la deuxième guerre mondiale, la réforme agraire a distribué aux paysans pauvres 678,78 ha de terre labourable et 193,92 ha de forêts.

Cette contrée était peuplée dès avant l'arrivée des Slaves. Mais pendant la domination turque, la population s'est notablement clairsemée. C'est seulement au XIX siècle que commence une colonisation plus importante. Ainsi ce territoire, qui comptait en 1866 6.407 habitants, en compte 13.289 en 1910 et 19.333 en 1948. Entre les deux guerres mondiales, il y a eu un grand afflux de population à Čuprija, à cause du travail offert par l'industrie et les mines de houille de Senj.

L'agriculture est aujourd'hui la principale activité économique du bassin. La quantité de terre labourable est en moyenne de 1,008 ha par tête d'agriculteur. Malheureusement le niveau technique de l'exploitation de la terre n'est pas très élevé. Parmi les cultures, le maïs et le blé d'automne viennent au premier rang. Le rendement moyen est 1.500 à 2.000 kg à l'ha pour le maïs, et de 1.500 kg pour le blé. Le marché de Čuprija exporte annuellement 3 à 5.000 tonnes de maïs, tandis que l'exportation de blé baisse d'année en année. A côté des céréales, on sème aussi des plantes industrielles: la betterave à sucre et le tournesol. Les plantes fourragères sont cultivées dans la partie Ouest du territoire. La culture maraîchère existe aussi en tant qu'occupation secondaire. Quand aux arbres fruitiers, ils sont en moins grande quantité que jadis. Les vignobles ont été anéantis en 1882 par le phylloxera et c'est seulement ces derniers temps qu'ils commencent à se relever.

Au temps des Turcs, l'élevage était la ressource principale. Aujourd'hui, c'est seulement dans la partie montagnaise de l'Est qu'il garde quelque importance, parce qu'il y trouve des conditions favorables. Dans la partie de l'Ouest, plus basse, l'élevage est appropriée au voisinage des villes. C'est surtout le mouton qu'on élève, ensuite le porc. L'élevage de la volaille augmente parallèlement à l'importance de la ville de Čuprija et de son marché. L'apiculture rétrograde, surtout depuis la construction de la sucrerie.

Les forêts occupent actuellement une surface plus réduite que jadis. Dans la partie Ouest du bassin, elles sont défrichées, tandis qu'à l'Est domine le hêtre, qui fournit en bois de chauffage la ville de Čuprija et d'autres villes de la République populaire de Serbie.

Il sert aussi pour les fours à chaux. Le plus beau fûtage est exporté à l'étranger.

Nombreux sont les paysans qui joignent à la mise en valeur de leurs terres une occupation complémentaire. Ceux de l'Ouest travaillent dans l'industrie et font des travaux agricoles variés, ceux de l'Est s'emploient à la mine et dans les forêts.

Les mines de charbon de Senj sont ouvertes depuis 1854. Les réserves de houille dureront encore 50 ans. Quant à la fabrique de sucre, elle a été élevée en 1912 par des capitaux tchèques. La fabrique a doublé sa production par rapport à celle d'avant-guerre.

Dans ce pays à blé s'est développée l'industrie de la minoterie. Il y a aussi des tuileries et des briquetterie. L'artisanat existe dans les trois secteurs: celui de l'Etat, celui des coopératives et le secteur privé.

Le commerce se fait par le réseau commercial de l'Etat et des coopératives. Les produits agricoles sont vendus au marché de Čuprija par les paysans producteurs.

Les communications sont assez actives. L'artère principale de ces communications est représentée par la voie ferrée Belgrade—Niš et la route Čuprija—Mines de Senj.

Une place à part dans la vie économique de la contrée revient au domaine de l'Etat: Dobričevo. Il sert à sélectionner toutes sortes de plantes de culture et à élever le bétail de race sous forme d'éta-lons. De plus, il possède un important centre d'engraissement des porcs.

Pour améliorer la vie économique de ce territoire, il est nécessaire d'empêcher le défrichement des forêts et de procéder au reboisement des parties trop dénudées afin de protéger les terrains des méfaits des torrents. Pour améliorer l'agriculture, il faut procéder au chaulage des terres agrileuses. Dans la partie Est, on pourrait construire de grosses fermes à bétail. On devrait développer à Čuprija l'industrie du bois, aménager la ville elle-même, et faire progresser le tourisme, auquel cette contrée se prête particulièrement.

